Entered 27.6.46

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, NO. 1289.

PROVINCIAL MUSEUM LUCKNOW REFERENCE LIBRARY

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

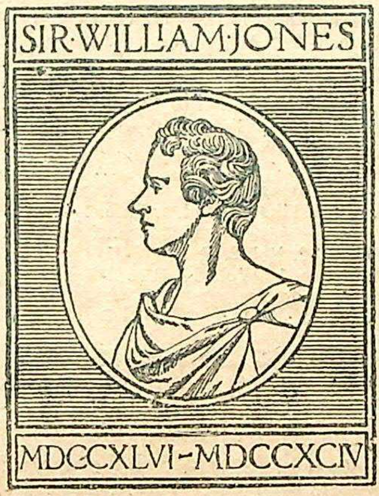

5142

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC IV.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.

No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET

1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	a.
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ... ... Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /20/ each	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II. Fasc. 1–7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fase 1-3 @ /10/ each ...	3	12
*Bhāmatī, Fasc 4–8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I–5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1–14 @ /10/ each	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25 ; Vol. III. Part I, Fasc 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8. @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc 1–3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1–2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	1[illegible]
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	[illegible]
Kātantra, Fasc 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3–9 @ /10/ each	4	6
Lalita Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ /10/ each	6	1[illegible]
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, Vol. I, Fasc. 1–9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ /4	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1–9 @ 1/- each	9	0

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अनवस्था गौरवञ्चेत्यत आह "स्वाभाव*ज्ञानविषयत्वे"ति। उभयत्रैव प्रतियोगित्वस्य (१) प्रतियोगि-निष्ठत्वं सम्पादयितुं विशिष्यानुसरणम्। ननु तदेवास्तु प्रतियोगित्वं अतस्तदपि (२) दूषयति "स्वाभावेत्यादा"विति। "तत्र" षष्ठ्यर्थे। "तथात्वौचित्यात्" प्रतियोगित्वौचित्यात्। प्रकारान्तरेणापि प्रतियोगितायाः प्रवेशं दर्शयति "अभावत्वे"ति, अभावत्वं द्रव्यादि-षट्कान्योन्याभाववत्त्वं, प्रतिबन्धकत्वं एककालावच्छेदेनैकत्र वर्त्तमानत्व-प्रतियोगिताकोऽभावः। तत्र प्रतियोगिता-निर्व्वचनानुयोगस्तदवस्थः। "तथाविधे"ति, अभावत्वादि प्रकारकेत्यर्थः। "विने"ति, तत्राप्यभावत्वस्य प्रवेशात् तस्य च प्रतियोगित्वाघटितस्य दुर्व्वचत्वात् इति भावः।

"यत्साध्यस्ये"त्यत्र मूले कर्म्मधारय-भ्रमे व्याप्तेर्हेतु-वृत्तित्वालाभोऽतः षष्ठी-समासाभिप्रायेणाह "यत्समानाधिकरणे"ति। यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य तत्त्वं, यावत्साध्य-व्यापकं व्यापकं वा यस्य साधनस्य तत्त्वमित्यनौपाधिकत्वद्वयं क्रमेण परिष्करोति "यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावे"ति। धूमवान् वह्नेरित्यत्र तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेर्धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादाद्ये"याव"दिति। एवं तत्रैव धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्यापि द्रव्यत्वादेर्वह्निसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादुत्तरत्रापि "याव"-

---

*स्वाभावेत्यत्र स्वपदमभावपरम् स्वाभावसम्बन्धन्धित्वस्येत्यत्र च प्रतियोगिपरमिति।

(१) प्रतियोगित्वस्येति नास्ति घ पुस्तके।

(२) तदेवेति घ पुस्तके।

State Museum Library Lucknow 5142

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दिति। "नोक्तदोषः"न मूलोक्तदोषः। एक-सम्बन्धस्य तत्त-त्सम्बन्ध-पर्य्यवसानेनाननुगमात्, तत्र च विशेषणताविशेषस्यापि(१) निवेशे तस्यैव विशिष्य (२) प्रवेशौचैत्यात् (३) आह "विशेषण-ते"ति। प्रथमे सम्बन्धविशेषाप्रवेशे (४) दूषणमाह "प्रतियोगि-तावच्छेदकमात्रस्यैवे"ति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकं, तथाच हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य सुतरां तथात्वमिति, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। * धूमवान् वह्ने-रित्यादावयोगोलक-भेदत्वादीनां यथा साध्य-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथा प्रागेव दर्शितम्। न चेयं जातिर्मेय-त्वादित्यत्र तादात्म्येन जातेः साध्यतायां व्यभिचारिणि मेयत्ववन्निष्ठ-भेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्य जातित्वस्य केनापि सम्बन्धेन साध्य-वन्निष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् कथमेवं नियमः † समवायाद्यवच्छिन्न-जात्यभाव-प्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ‡ वाच्यम्। विशिष्यतासम्बन्धेन

---

* ननु वह्नि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकभेदत्वं तच्च न धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं, संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितायाश्च भेदत्वमेवावच्छेदकं न त्वयोगोलकभेदत्वं गुरुत्वादिति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह धूमवानित्यादि।

† तथाच दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेत्यादिनियमनमसङ्गत-मिति भावः।

‡ जात्यभावसमवेताभावयोः समनैयत्येनेति भावः।

(१) विशेषस्यैव इति घ पुस्तके।

(२) विशिष्य इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) निवेशस्यौचित्यात् इति घ पुस्तके।

(४) विशेषाविवक्षणे इति घ पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जातेरभावस्य नित्यगुणादिविशेष्यक-ज्ञानेऽपि सत्त्वेन(१)तत्र नित्यानेकसमवेतत्व-रूपजातित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदभावस्य साध्यवत्यपि सत्त्वादिति । "साध्यसमानाधिकरणे"त्यत्र साध्यपदं धूमादि-रूप-साध्य-परमित्यपि कश्चित् । द्वितीय-लक्षणे सम्बन्ध-विवक्षायाः फलमाह "एकसम्बन्धे"ति, सामान्यतस्तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धिरित्यतो * यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेश आवश्यकस्तथाचाव्याप्तिः, सम्बन्धैक्य-विवक्षणे तु नायं दोष इति स्फोटयितुं एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता निर्दिष्टा । उक्तविवक्षणे लक्षणद्वयस्यैवातिप्रसङ्गाभावं (२) दर्शयति "व्यभिचारिणि त्वि"ति । "विशिषणते"ति, विशिषणताविशिषश्चात्र प्रमा-विषयत्वीयो धृतः ।

दीधितिः ।

वस्तुतो(३) हेतु(४) समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यावत् यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामामाधिकरण्यं, साध्य-समानाधिकरणान्योन्याभाव-

* सम्बन्धसामान्येन तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकरूप-प्रतियोग्यप्रसिद्धयाऽप्रसिद्धिरिति भावः ।

(१) सत्त्वादिति घ पुस्तके ।

(२) द्वयस्यानतिप्रसङ्गमिति घ पुस्तके ।

(३) वस्तुतस्तु इति हस्तलिखित पुस्तके ।

(४) हेतु इत्यत्र यदिति पाठः प्रकाश-कृष्णानन्द-सम्मत इति प्रतिभाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् स्व-(१)समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम्। "साध्य"मिति, यावतां तेषामित्यर्थः। दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या, सा च यथोक्त-लक्षणेऽपि, गौरवं परमतिरिच्यत इति।

दीधिति-प्रकाशः।

सम्बन्धविशेषाप्रवेशे लाघवात् कल्पान्तरमाह "वस्तुत" इति। "य"दिति, यत्पदं हेतुपरम्। "यद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। अत्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निमन्निष्ठभेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्य धूमवत्त्व प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा तद्वज्ज्ञानभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धाप्रवेशेऽपि अवच्छेदकताघटक-सम्बन्धैक्यविवक्षणमावश्यकं, तथाच क्व लाघवम्? न चात्यन्ताभाव-घटितलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धैक्य--विवक्षणेऽपि अवच्छेदकता-घटक-सम्बन्धैक्याविवक्षणे विशेषणताविशेष-सम्बन्धावच्छिन्नवह्निमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वत्वादेर्विषयितया तद्वज्ज्ञानाभावस्य तादृशविशेषणताविशेषावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् अभावीयविशेषणतया ज्ञानाभावस्य व्यधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगि-

---

(१) यदिति हस्तलिखित पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताकाभावत्वेन केवलान्वयितया तत्प्रतियोगितायां लाघवाद्भेदत्वादे-रेव विषयितया ऽवच्छेदकत्वेनायोगोलक-भेदत्वस्य विशिष्टस्या-नवच्छेदकतयाऽति-प्रसङ्गाभावेनावच्छेदकतायां सम्बन्धैक्यस्य तत्रा-विवक्षणात्. तस्मात् वस्तुत इत्यादिपाठः काल्पनिकः। अतएव प्राचीनपुस्तके उत्तोलित एव तिष्ठतीति वहवः।

यावत्त्वस्य साध्ये विशेषणता-भ्रमं तावदव्यभिचारी (१) त्यत्र कर्म्मधारय-भ्रमञ्च निराकर्त्तुमाह "यावतां तेषां इत्यादि, तथाच साध्यं यावतामव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वं व्याप्तिरित्यर्थः। "दूषित"मित्यत्र हेतुं पूरयति "केवलान्वयिन्यव्याप्ते"रिति (२)। ननु साध्याव्यभिचारित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति प्रकृतलक्षणमेव सम्यगत आह "साच यथोक्ते"ति (३)। केवला-न्वयि-साध्यस्याव्यभिचरितस्याप्रसिद्धेरितिभावः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धोव्याप्तिः; एक-व्यक्तिके तदभावात्, नानाव्यक्तिकेऽपि सकल-धूम-सम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात्। अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन

---

(१) तावदव्यभिचारीति घ पुस्तके पाठधारणदर्शनात् "साध्यं यावदव्यभि-चारि तावदव्यभिचारित्व"मिति मूलपाठः क्वचित् पुस्तके वर्त्तत इत्यनुमीयते। तदव्यभिचारीति ग पुस्तके पाठः।

(२) केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति पाठधारणदर्शनात् दीधितौ "केवलान्वयिन्य-व्याप्ते" त्यत्र केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति पाठो भवानन्दसम्मत इत्यनुमीयते।

(३) सा च प्रकृतेपीति ग पुस्तके पाठधारणदर्शनात् दीधितौ "सा च यथोक्त-लक्षणेऽपी" त्यत्र सा च प्रकृतेऽपि लक्षणे इति पाठः क्वचिदस्तीत्यनुमीयते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सम्बन्धोव्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदभावाच्च। नच यावत् साधनाश्रयाश्रित-साध्य-सम्बन्धः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येक-(१) वह्नेराश्रितत्वाभावात्। नापि साधन-समानाधिकरण-यावद्धर्म्म-समानाधिकरणसाध्य-सामानाधिकरण्यं, यावद्धर्म्म सामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्म्माधिकरणाधिकरणत्वं, तच्चाप्रसिद्धं साधन-समानाधिकरण-सकल-महानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः।

दीधितिः।

"नापी"ति, (२) कार्त्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्य सामानाधिकरण्यस्य साधनाश्रयस्य साधन-सामानाधिकरण्यस्य वा ? आद्ये कृत्स्न-साधन-समानाधिकरण्यं साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्य-सामानाधिकरण्यं वाऽर्थः ? प्रथमे "एके"ति "नाने"ति च। व्याप्तेश्चाहेतु-वृत्तित्वं, पृथिवी पृथिवीत्व-व्यापक-जातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च, अतएव नेतरः। अर्थाभिधान-पूर्व्वकं द्वितीयं निरस्यति 'अत एवे'ति। "अतएव" एक-व्यक्ति-साध्यकाव्याप्तेरेव। विषमव्याप्ते समाव्याप्ति-

---

(१) प्रत्येकमिति क्वचित्पाठः।

(२) "नापीति" इति नास्ति सोसाइटी मुद्रित पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽपि च संख्या परिमाणादौ(१) एकत्व साधने सकल-साध्यसम्बन्धस्याभावात्, भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ। तृतीये साध्याश्रय-यावद्वृत्तित्वं, चतुर्थे साध्य-समानाधिकरण-यावत्सामानाधिकरण्यमर्थः, तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्ति--साध्यके, वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ। अर्थ-परिष्कार-पूर्व्वकं पञ्चमं निरस्यति "नचे"ति। एकमात्र-वृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव। षष्ठं निरस्यति "नापी"ति, तादृशानां सर्व्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येक-निरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ। अथ यद्धर्म्मावच्छिन्न--सामानाधिकरण्यत्वेन साधन--सामानाधिकरण्य-व्यापकत्वं तद्धर्म्मावलीढ़-सामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघु-तया साधन--व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-सामा-नाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते।

दीधिति-प्रकाशः।

एतस्मिन् लक्षणे * कार्त्स्न्यस्य विशेषतः किञ्चिन्निष्ठत्वेनानु-

---

* कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरिति लक्षण इत्यर्थः।

(१) संख्यापरिमाणयोरिति प्रकाशकृत्सम्मतः पाठ इत्यनुमीयते, परन्तु कुत्राप्यादर्श-दीधिति—पुस्तकेषु तादृशपाठो नास्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पादानात् कार्त्स्न्यस्य (१) विकल्पपुरःसरं दोषदानपरतया उत्तर-ग्रन्थं पूरयितुं मूलस्य न्यूनतां परिहर्त्तुमाह "कार्त्स्न्य" मित्यादिना। "साध्याश्रयस्ये" त्यादि-द्वयञ्च मूलस्य न्यूनता-परिहाराय। "सकल-धूम-सम्बन्धस्य वह्नावभावा" दितिग्रन्थदर्शनाद्व्याप्तेः साध्य-निष्ठत्वं दर्शयितुं प्रथमं विकल्पयति "आद्य" इति। स्वातन्त्र्येण दोषमाह "व्याप्तेश्चे" ति। ननु साध्य-निष्ठ-सामानाधिकरण्य-निरूपकत्वं यद्धर्म्म-व्यापकं तद्धर्म्मवत्त्वं व्याप्तिरतोनोक्त-दोष इत्यत आह "पृथिवीत्व-व्याप-के" ति(२)। पृथिवीत्ववन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-मिह तद्व्यापकत्वम्। तत्र च विषयितया ज्ञान-निष्ठतया सर्व्वस्यैव तादृशज्ञान-भेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदनवच्छेदकाऽप्रसिद्धि-रतः समवायेन या अवच्छेदकता तदभावरूपं तादृशप्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वं वाच्यं, तथाचासमवेतस्य गगनादेस्तादृश-(३)प्रति-योगितानवच्छेदकत्वात् तत्र च पृथिवीत्वनिष्ठसामानाधिकरण्य-निरूपत्वा-(४) भावान्नातिव्याप्तिः स्यादतस्तत्सम्पत्तये गगनादि-वारणाय "जाती" ति समवेत-परम्। (न च पृथिवीत्व समानाधि-करण-जाति रित्येवोच्यतां किं व्यापकत्वेनेति वाच्यं तत्समानाधिक-रण-घटत्व-पटत्वादेरेकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्ति-विरहात्)(५)

(१) कार्त्स्न्यस्याधिकरणत्व इति ग पुस्तके।
(२) पृथिवीत्वव्यापकेतीत्यत्र पृथिवीति इति घ पुस्तके।
(३) गगनादेरेव तादृश इति घ पुस्तके।
(४) पृथिवीत्व-सामानाधिकरण्या इति घ पुस्तके।
(५) ( ) चिह्नमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्रव्यत्वादेरेक-व्यक्तिकत्वेन कात्स्न्र्याभावादेवं-विध-हेतु-करणम्(१)। "अतएव" उक्ताव्याप्तेरेव। द्वितीय-विकल्पस्य मूलोक्तानुवादं सार्थकयति "अर्थाभिधाने"ति। एक-हेतु-व्यक्ति (२)-काव्याप्तेः पूर्व्वमुक्तत्वात् * तत्परामर्शकत्वेऽसङ्गतिरतस्तत्परामर्शनीयं दर्शयति "एक-व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेवे"ति। पूरयति "समव्याप्तेऽपि चे"ति। (तदेव दर्शयति "संख्यापरिमाणयो"रित्यादिना, संख्यापरिमाणयोरेकस्य साध्यत्वे इदम्। "तदभावा"दित्यत्र तच्छब्दस्यार्थं विग्रहञ्च दर्शयति "सकले"ति) (३) ननु हेतु-निष्ठ-सामानाधिकरण्य-प्रतियोगित्वं यद्धर्म्म-व्यापकं तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरतो नोक्त-दोष इत्यत आह "भावाच्चे"ति, द्रव्यत्वे सकल-साध्य-सम्बन्धस्य सत्त्वादित्यर्थः (४)। साध्यस्य कात्स्न्र्यं विवक्षितमिति (५) शब्दवानित्यनेक-व्यक्ति-साध्यकता। रूपादि-साध्यतायां कृत्स्न-रूपाधिकरणत्वस्य यथाश्रुतार्थस्याप्रसिद्ध्या तदुपेक्षितम्। तृतीय-चतुर्थयोरर्थ-परिष्कारं दूषणञ्चाह (६) "तृतीये" इति, एकमात्र-वृत्ति-साध्यकेऽपि साध्य-

---

* अतएवेत्यादिनेति शेषः।

(१) एवं विधानुसरणमिति घ पुस्तके।

(२) व्यक्ति इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) ( ) एतच्चिह्नितस्थले घ पुस्तके पाठो यथा "तदेव दर्शयन् तदभावादित्यत्र तच्छब्दस्यार्थं विग्रहञ्च दर्शयति संख्यापरिमाणयोरित्यादिना, संख्या परिमाणयोरेकस्य साध्यत्वे अन्यस्य साधनत्वे इति"।

(४) द्रव्यत्वे सकल साध्यसम्बन्धस्यसत्त्वादित्यर्थ इति नास्ति ग पुस्तके।

(५) विवक्षितमितीत्यत्र रक्षितमिति ग पुस्तके।

(६) परिष्कारपूर्व्वकं दूषणमाह इति घ पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समानाधिकरणानां वहूनां सम्भवात् चतुर्थे तद्दोषस्यासम्भवात् "यथासम्भव"मिति, "वह्न्यादा"वित्यादि दोषस्तूभयोरेवेति। "अतिव्याप्तिश्चे"ति, साध्य-समानाधिकरण-धर्म्माणां (१) प्रातिस्विक-रूपेण साध्य-(२) सामानाधिकरण्य-विवक्षणे वह्न्यादौ साध्ये-सत्त्वादावतिव्याप्तिरिति, यथाश्रुते तु तद्वह्नि-साध्यक-सत्वेऽतिव्याप्तिरप्रसिद्धिश्च वह्न्यादि-साध्यक-सद्धेताविति "अर्थपरिष्कारे"ति, साधनाश्रयस्य कात्स्न्र्य-विवक्षणे कृत्स्नसाधनाश्रयाश्रितत्वं साध्ये लभ्यते तथाच व्याप्तेर्व्वैलवृत्तित्वं अतस्तस्या हेतुनिष्ठत्व-सम्पादनार्थमर्थ-परिष्कारः। एवं साधन-सामानाधिकरणेत्यत्रापि परिष्कारः। स्वयं दूषणमाह "एकमात्रवृत्ती"ति, "तथैव" अर्थ-परिष्कार-पूर्व्वकमेव। प्रत्येक-निरूपित-सामानाधिकरण्य-विवक्षणे मूलोक्ताप्रसिद्ध्यभावाद्दूषणान्तरमाह "तादृशाना"-मिति साधन-समानाधिकरणानामित्यर्थः (३)। "न कुत्रापी"ति, पर्व्वतीय-वह्नौ महानसत्व-सामानाधिकरण्याभावादेवमन्यत्रापीति भावः। "यद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जाति-सामानाधिककरण्यं प्रति सत्तात्मक-साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वेऽपि न दोषः। "इतोऽपी"ति, तथाच वक्ष्यमाण-लक्षणापेक्षया-गौरवमेव प्रकृत-लक्षणे दोष इति भावः।

---

(१) सामाधिकरणानामिति ग पुस्तके।

(२) साध्य इति नास्ति ग पुस्तके।

(३) इत्यर्थ इति नास्ति ग पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि स्वाभाविकः सम्बन्धोव्याप्तिः स्वभाव-जन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वाऽव्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात् ।

दीधितिः ।

"अविने"ति, साध्यं विना साध्याभाववति यो "भावो" वृत्तिस्तद्विरहः, साध्यं विना अभावः, साध्याभाव-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वमिति वा ।

दीधितिः-प्रकाशः ।

"साध्यं विने"ति । अत्र विना शब्दार्थोऽभाववान्, विनाभाव इत्यत्र समासश्च सप्तमीतत्पुरुषः, ततो नञ्समासः । पूर्व्वोक्ताव्यभिचरितत्व-साध्याभाववदवृत्तित्व(१)स्य साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नस्वरूपार्थत्वात् (२) न तेन सह (३) पौनरुक्त्यम् * । सत्ता-साध्यके समवायेन हेतौ हेतुतावच्छेदकसमवायेन साध्याभाववति वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेराह "साध्य"मित्यादि, अत्र तु "विने"ति सप्तम्यन्तं विनार्थस्याभावः, सप्तम्या अवच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वरूपं प्रत्याय्यते,

---

* अत्र तु साध्याभाववद्वृत्तित्वात्यन्ताभावरूपत्वादिति भावः ।

(१) साध्याभाववदवृत्तित्व इति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) रूपत्वादिति घ पुस्तके ।

(३) सहेति नास्ति ग पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथाच "विनाभाव:" साध्याभाव-व्यापकीभूतोऽभाव:, "अविने" त्यस्य नञा पुनस्तस्याभाव: प्रत्याय्यते, स एव च प्रतियोगित्वमिति भाव-प्रधान-निर्द्देशात्तादृशाभाव-प्रतियोगित्वस्य लाभ इति ।

तत्त्वचिन्तामणि: ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्ति:, व्यभिचारि-सम्बन्धस्यापि केनचित्सह-व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्व्वक्तव्येति तन्न लिङ्गपरामर्श-विषय-व्याप्तिस्वरूप निरूपण-प्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्ते: ।

नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् । केवलान्वयिनि केवलान्वयि-धर्म्म-सम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्ति:, एतयोरनुमिति-विशेष-जनकत्वम् । अनुमितिमात्रे पक्ष-धर्म्मतैव प्रयोजिका । न चातिप्रसङ्ग:, विशेष-सामग्री-सहिताया एव सामान्य-सामग्र्या: कार्य्य-जन-कत्व-नियमादिति केचित् । तदपि न, साध्यवदन्या-वृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्व्वतान्यस्मिन् धूम-सत्त्वात् । न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं, वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्व्वत्र लक्षणे साध्यत्व-साधनत्व-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः, साध्यत्वं, हि सिद्धिकर्म्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीय-वह्नौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमो-ऽस्त्येव परस्य, कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साध-येदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगि-व्याप्तिस्वरूप-निरू-पणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधितिः ।

"अथे"ति "सम्बन्धः" सामानाधिकरण्यं व्यभि-चारि (१) सम्बन्धस्य "केनचित्" किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन, धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्नि-व्यापकत्वात् । "तद्बो-धा"दिति, न च (२) व्यभिचाराग्रह-सहकृतस्तद्बोध-स्तथा *, व्यभिचार--तद्व्यतिरेकयोरनुपस्थितावपि †

---

* "तद्बोधः" सामानाधिकरण्यबोध इत्यर्थः । "तथे"त्यस्य कारणमित्यर्थः ।

† अनुमित्यनुत्पादस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय व्यभिचाराभावस्यानुपस्थितिरुक्तेति भावः ।

(१) व्यभिचारिणीति हस्तलिखित-पुस्तके ।

(२) चकारो नास्ति हस्तलिखित-पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समानाधिकरण-धर्म्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वात्, हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपि अनुमित्युत्पादाच्च (१)। विवदन्ते च सामानाधिकरण्य-ज्ञानस्यैव हेतुतायां, व्यभिचार-ज्ञानाभाव-कारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूत-सामानाधिकरण्य-ज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयाऽवच्छेदकत्वमुचितम्।

दीधितिप्रकाशः।

कार्य्यकारणभावाद्यात्मक-सम्बन्धस्य व्याप्तित्वाभावादाह "सामानाधिकरण्य"मिति। "व्यभिचारि-सम्बन्धस्य" व्यभिचारिहेतु-निष्ठ-साध्य-(२) सामानाधिकरण्यस्य, "केनचि"दितिमूलस्यार्थासङ्गतेः किञ्चिद्रूपावच्छिन्न-साध्य-परतया व्याचष्टे "किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेने"ति, तदेवाह "धूमादेरपी"ति*। व्यभिचाराग्रहे सति चाव्यभिचारग्रहेऽनुमित्यनुत्पादोऽसिद्ध एवेत्यतस्तद्व्यतिरेक उक्तः। अनुभवे विप्रति-

---

* "तद्बोधादनुमित्यनुमित्यनुत्पत्ते"रिति मूलस्यायं भावः, यदि सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रमनुमितिहेतुस्तदा व्यभिचारज्ञाने सत्यपि तद्बोधादनुमित्यापत्तिरिति, यदि व्यभिचारग्रहाभावस्याप्यनुमितिहेतुत्वमुच्यते तदा नोक्तापत्तिरित्यभिप्रायेण शङ्कते दीधितौ न चेति, तथा चानुमितिं प्रति व्यभिचारज्ञानाभावः सामानाधिकरण्य-ग्रहश्च हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः।

(१) अनुमितेरुत्पादाच्च इति हस्तलिखित पुस्तके।

(२) साध्य इति नास्ति ग पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पक्षं प्रत्याह "हेत्वन्तर" इति। तद्धेतुकानुमितौ तद्धेतुक-व्यभिचाराग्रहो हेतुरत"स्तत्रैवे"ति। द्रव्यत्वरूपेण धूमे वह्नि-व्यभिचार-ग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्नधूमहेतुकानुमितेरुदयादिति भावः। येन रूपेण हेतौ पक्षधर्म्मताधीस्तेन (१) रूपेण व्यभिचार-ज्ञानाभावो हेतुर्वाच्य इत्यतो "हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपी"ति, वह्नि-समानाधिकरणवानित्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वादेरग्रहादित्यर्थः। ननु वह्नि-समानाधिकरणवानित्यादौ सामानाधिकरण्य-प्रकारकमेव पक्षधर्म्मता-ज्ञानं तेन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावस्य (२) कारणं, वह्निसमानाधिकरणवह्निमदन्यावृत्तिमानित्यादौ* तु वह्निमदन्यावृत्तित्व-प्रकारेण व्यभिचारज्ञानाप्रसिद्ध्या तेन रूपेण सामानाधिकरण्यप्रकारक-पक्षधर्म्मताज्ञानमेव कारणं न व्यभिचार-ग्रहाभाव इत्यत आह "विवदन्ते चे"ति। (केचित्तु ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिक-सामानाधिकरण्यज्ञानमेव हेतुरन्यथा विरोधस्य हेत्वाभासताऽनुपपत्तिर्निर्द्धर्म्मितावच्छेदकक—सामानाधिकरण्यज्ञानस्याप्रतिवध्यत्वात् इत्यश्च हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽनुमितिर्न भवत्येवेत्यत आह "विवदन्ते चे"ति) (३) परामर्शे चैतत् स्फुटीभविष्यति। ननु सामानाधिकरण्यज्ञानस्य कारणतावादि-मते इदं स्यादत आह "व्यभिचारज्ञाने"ति। (ननु सामानाधिकर-

---

* वह्निमदन्यावृत्तेर्हेतुतास्थले इति भावः।

(१) धीस्तेनेत्यत्र ज्ञानन्तेनेति ध पुस्तके।

(२) व्यभिचाराज्ञानं इति घ पुस्तके।

(३) ( ) एतच्चिह्न-मध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ण्यज्ञानस्याहेतुत्वे साध्याधिकरणावृत्तित्वरूप-विरोधस्य हेत्वाभासताऽनुपपत्तिरत आह "व्यभिचारज्ञाने"ति) (१) "उचित"मिति, व्यभिचार-ज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वातन्त्र्येण ज्ञानस्य हेतु-(२) प्रवेशे कारणान्तर कल्पने च गौरवात् कारणीभूत-सामानाधिकरण्य-ज्ञाने विषयतयाऽव्यभिचारस्यावच्छेदकत्वमेवो (३)-चितमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

न च व्यभिचार-संशयेऽनुमित्यनुत्पादात् अव्यभिचार-निश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवं, व्यभिचार-ज्ञानस्य हि भ्रमत्व-निश्चय-दशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यं अव्यभिचार-निश्चयस्य च भ्रमत्व-शङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तवैव(४) गौरवात्। नानाविध-व्यभिचार-ज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाऽव्यभिचार-ज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः ।

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थोऽपि पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

(२) हेतु इति नास्ति घ पुस्तके ।

(३) एवेति नास्ति घ पुस्तके ।

(४) तवैव इति हस्तलिखित-पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः ।

"गौरव"मिति, व्यभिचाराप्रकारकं सत् यदव्यभिचार-प्रकारकं तत्त्वेन हेतुत्वापेक्षया व्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानाभावस्य हेतुत्वे लाघवादिति भावः। "तवैवे"ति व्यभिचाराप्रकारकमव्यभिचार-प्रकारकं ज्ञानमव्यभिचार-निश्चयः, तस्य भ्रमत्वं व्यभिचारवत्यव्यभिचार-प्रकारकत्वं, व्यभिचार-ज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वं, तस्य निश्चयो व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वाभावाप्रकारत्वे सति व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारकं ज्ञानं, तथाच व्यभिचारवत्यव्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारक-ज्ञानानास्कन्दित-व्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानत्वमपेक्ष्य व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वाभावाप्रकारक(१)व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारक(२)ज्ञानानास्कन्दित-व्यभिचार-प्रकारक—ज्ञानत्वेऽतिगौरवात् तदवच्छिन्नाभाव-हेतुत्वे सुतरां गौरवादिति भावः*। न च यत्र विषय-विशेषे व्यभिचार-ज्ञान-भ्रमत्व-निश्चयो न जातस्तत्र लाघवाद्व्यभिचार-ज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वं स्यादिति वाच्यं तथाभ्युपगन्तु

---

* नन्वप्रामाण्य-ज्ञाने भवद्भिरप्रामाण्य-निश्चय उत्तेजकीकर्त्तव्यो मया तु अप्रामाण्य-निश्चयेऽप्रामाण्य-ज्ञानमुत्तेजकतयाऽङ्गीकर्त्तव्यमिति भवतामेव गौरवमिति चेन्न अप्रामाण्य-ज्ञानेऽप्रामाण्य-ज्ञानस्यानुत्तेजकत्वात्, तथा सत्यनवस्थया कारणतावच्छेदकत्वमेव दुर्ग्रहं स्यादिति भावः।

(१) प्रकारकत्वाभावाप्रकारकं सदित्येवं भवितुं युक्तम्।

(२) प्रकारकत्वप्रकारकं यत्तज् इति भवितुं युक्तम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रिष्टत्वात्। (ननु तथापि नियत-पूर्व्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानां व्यभिचार-ज्ञानाभावानां अनन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्प्यते भवन्मते तु अव्यभिचार-ज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वं नियत-पूर्व्ववर्त्तित्वञ्च कल्प्यमिति गौरवमत आह "नानाविधे"ति) (१) "वक्ष्यमाणैकविधे"ति, अन्योन्याभाव-गर्भेत्यर्थः। यदि च लाघवादेकविधाव्यभिचार-ज्ञानस्य कारणत्वं तदान्यादृश-व्यभिचार-ज्ञानस्यानुमितौ व्याप्ति-ज्ञाने वा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यं तथा चातिगौरवं, अन्यादृश-व्यभिचार-ज्ञानस्य व्याप्ति-ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वे तु ममापि लघुतरमेकविधमेव व्यभिचार-ज्ञानं (२) प्रतिबन्धकमस्त्वित्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितः।

दीधितिः।

सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-पक्ष-धर्म्मत्वं तु पक्षे साध्य-ग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्र--ग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः, तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा, तथाच सर्व्व-साधारण्याय लाघवात् साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य(३)

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके।

(२) विधव्यभिचारज्ञानमिति घ पुस्तके।

(३) वृत्तित्वस्य वा इति हस्तलिखित पुस्तके पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्त-रहस्यम् । शेषं केवलान्वयि-खण्डने वक्ष्यामः ।

इति श्रीमद्रघुनाथ शिरोमणि-कृतातायां दीधितौ अनुमानखण्डे पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

नन्वव्यभिचरित-हेतुमत्त्वे पक्षस्य (१) साध्यवत्त्वावश्यकत्वं तज्ज्ञान-हेतुतायां वीजं, तच्च सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-हेतुमत्त्वेऽपीति लाघवात्तज्-ज्ञानमेव-हेतुरस्त्वित्याशङ्का निराचष्टे "सामानाधिकरण्येति"ति । "पक्षे साध्य-ग्रहं विने"ति, पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशयोत्तरं वह्निमद्वृत्तित्व-विशिष्ट-धूमवान् पर्व्वत इति निर्णयस्यानुत्पत्तेस्तद्धर्म्मितावच्छेदक-विशिष्ट-धर्म्मिणि तदधिकरण-वृत्तित्व-विशिष्टवत्ता-निर्णयं प्रति तद्धर्म्मितावच्छेदक-विशिष्ट-धर्म्मिणि तद्वत्ता-निर्णयस्य हेतुत्वमनायत्या कल्प्यत इति भावः । केवलान्वयि-साध्य-सामानाधिकरण्यस्य केवलान्वयित्व विशिष्ट-साध्य-सामानाधिकरण्यस्य वा ज्ञानं हेतुरिति मतं दूषयति "केवलान्वयित्वस्ये"ति । "तद्ग्रहः" केवलान्वयित्व-ग्रहः (२) "तच्च"

---

(१) पक्षे इति घ पुस्तके ।

(२) तद्ग्रहः केवलान्वयित्वग्रह इति नास्ति घ पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

केवलान्वयित्वञ्च। वृत्तिमत्त्व-प्रवेशे गौरवादन्योन्याभाव-घटिता-व्यभिचार-धियः कारणत्व-निर्व्वाहायान्योन्याभाव-घटित-केवलान्वयित्वमाह "अन्योन्याभावे"ति। कालिकतया वाच्यत्वादिमतो भेदस्य प्रतियोगितायां वाच्यत्वादेरवच्छेदकत्वेन स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषेणानवच्छेदकत्वं वाच्यमिति न दोषः। "सर्व्व साधारण्याय" केवलान्वयि-व्यतिरेकि-साधारण्याय। "साधनवत" इति वृत्तेर्विशेषणम्। "तद्वृत्तित्वस्य" साधनवद्वृत्तित्वस्य, इदमन्योन्याभाव-विशेषणं, तथाच साधनवद्वृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधन-वद्वृत्त्यन्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा उभय-साधारणं साध्य-विशेषणमस्तु किं पृथक्कारणत्व कल्पनेनेति भावः। एकस्यैव वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्व-ज्ञान-काले व्यतिरेकित्व-भ्रम-काले च पृथक्कार्य्य-कारण-भाव-कल्पने गौरवादेक एव कार्य्य कारण-भावः कल्प्यते लाघवादिति भावः। "शेष"मिति, लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्व-ज्ञानमेवानुमिति-कारणं केवलान्वयित्व-ज्ञान-काले च नानुमितिरित्यादिकमित्यर्थः।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

"प्रतियोग्यसमानाधिकरण-"ति । प्रतियोग्यसमानाधिकरण--यद्रूप-विशिष्ट--समानाधिकरणात्यन्ता भाव-प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूप-विशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्न-यावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः ।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

वह्नित्वावच्छिन्न-वह्नेरेव तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वादव्याप्तिरतो नञ्-व्यत्यासाभिप्रायेनाह "प्रतियोगितानवच्छेदक" इति । वह्नि-

5142
/142

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मान् धूमादित्यादौ वह्न्यादि-व्यक्ति-वृत्ति-तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यस्य, पृथिवी वृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् गन्धादित्यादौ शुद्ध-द्रव्यत्व सामानाधिकरण्यस्य च प्रकृत-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-निरूपित व्याप्तित्वाभावादाह "तद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति। "तद्रूपविशिष्टे"त्यादिना लक्ष्य-निर्द्देशः। द्रव्यत्व-रूपेण धूमादेर्व्याप्यत्व-वारणाय "तद्रूपविशिष्टस्ये"ति। तत्रैव वह्नेस्तत्तद्वह्नित्वादिना व्यापकत्व-वारणाय"तद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति। महानसीय-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्यैव निखिल-धूम-वह्न्यादि-व्याप्तित्वमिति व्याप्तेः सामान्य-रूपता-लाभाय 'याव'दिति। पूर्व्वोक्तं 'येन केनापी'ति च।

दीधितिः।

दण्ड्यादौ साध्ये परम्परा-सम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः।

दीधितिप्रकाशः।

ननु दण्डिमान् दण्डि-संयोगादित्यत्र * साध्यतावच्छेदकस्य तत्तद्दण्डस्य तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुर्घटं चालनी-न्यायेन तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावस्य दण्डि-संयोगाधिकरणे सत्त्वात्। न च तद्दण्डी नास्तीत्यादौ तत्ताविशिष्ट-दण्ड एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु शुद्ध-दण्डः, दण्डी नास्तीत्यप्रतीतेरिति वाच्यं, तद्दण्डी

---

*दण्डिसंयोगादित्यत्र दण्डिसंयोग-पदं दण्डि-प्रतियोगिकत्व-विशिष्ट-संयोग-परं, तथाच संयोगस्य द्विनिष्ठतया दण्डि-संयोगस्य दण्डिनि वर्त्तमानत्वेऽपि न सद्धेतुत्व-व्याघातः तत्प्रतियोगिकत्व-विशिष्टत्वेन संयोगस्य तस्मिन्ननङ्गीकारादित्यभिप्रायः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नास्तीत्यादौ तत्त्वेनोपलक्षित-शुद्धदण्ड एव प्रतियोगितावच्छेदक-तया भासते न तु तत्त्वमपि तद्विशेषणतया, यत्र तु शुद्धस्य विशेष्यस्यातिप्रसक्तत्वं तत्रैव तद्विशेषणतया तद्विशेषणस्यावच्छेदकत्वं प्रमाणेन गृह्यते, यथा गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावद्भेदे शुद्ध सत्ताया अतिप्रसक्तत्वात् सामानाधिकरण्येन तद्विशेषणस्य गुणान्यत्वस्य। किञ्च पृथिवीत्व-व्याप्य-जातिमत्त्वान् पृथिव्या इत्यत्र समवायेन हेतुतायां साध्यतायाञ्च तादृश-घटत्व-पटत्वादि-जातिः पृथिव्यधि-करण—तन्तु—कपाल—निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्ति-स्तादृश-जातीनां स्वरूपत एवावच्छेदकत्वादुक्तप्रकारासम्भवादाह "दण्डादा"विति। दण्डाधिकरण-निष्ठ दण्डाभाव-प्रतियोगितायां दण्डत्वस्य साक्षात् सम्बन्धेन समवायात्मनैवावच्छेदकत्वादाह "परम्परासम्बद्ध" मिति, तथाच दण्डत्वस्य दण्डिनि स्वाश्रय-संयोग-रूपः परम्परासम्बन्धः साध्यतावच्छेदकता-नियामकस्तेन सम्बन्धेन यत्तदवच्छेदकं तत्त्वाभावो दण्डत्वे वर्त्तत इति नाव्याप्तिः, इत्यञ्च दण्डत्वस्योक्त-सम्बन्धेन दण्डिनि प्रकारतया भानात् दण्ड-वानित्यनुमित्याकारः, दण्डिमानित्यनुमितिस्तु तद्वक्तित्वादि-हेतुक-स्थले दण्डत्व-समानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्व-ज्ञानस्य प्रमा-त्वात्तादृश-प्रमा-जन्या, दण्डि—संयोगादि--हेतुक--स्थले त्वनव च्छेदकत्व भ्रमजन्यैवेति। यदि च विशेष-दर्शिनामपि दण्डि-संयोगादि-हेतुक स्थले दण्डिमानित्याकारिकानुमितिरनुभव-सिद्धा तदा हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्विशिष्टावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं दण्डादि-साध्यक-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्थले व्याप्तिरिति विशिष्यैव साध्य-साधन-भेदेन लक्षणं वाच्यम्। शब्दैक्यमात्रस्यानुपादेयत्वादिति। एतच्चार्थं (१) वह्न्यादौ तद्व्यादौ तत्संयोगादौ च साध्ये सर्व्वत्र साक्षात्परम्परया वाऽनुगमकं (२) वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमित्यादिना दीधितिकृदेव स्फुटयिष्यति (३)।

केचित्तु यत्र व्यापकता-ज्ञाने दण्डत्वं निरुक्त-सम्बन्धेन साक्षादेव साध्यांशे प्रकारीभूय भासते तत्रानुमितावपि तथैव तस्य भानमिति दण्डवानित्येवानुमित्याकारः। यत्र तु साध्यांशे विशेषणतावच्छेदकीभूतस्य दण्डत्वस्य व्यापकता-ज्ञाने भानं तत्रानुमितावपि तथैवेति। दण्डत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि दण्डिमानित्यनुमित्याकारो न विरुध्यते। न च दण्डीति ज्ञाने दण्डत्वस्य दण्डिन्यप्रकारत्वात्, कथं तेन सम्बन्धेन तत्रावच्छेद-कत्व-भानमिति वाच्यम्। दण्डः प्रमेय इति ज्ञाने दण्डत्व-विशिष्टे प्रमेयत्वान्वये दण्डत्वांशेऽपि प्रमेयत्वान्वयवत्, दण्डीति ज्ञाने दण्डत्व-विशिष्टस्य दण्डिनि प्रकारत्वे दण्डत्वस्यापि प्रकारत्वात्। तयोरियानपरं भेदः तत्र (४) दण्डत्वं दण्ड-विशेषणतापन्नमेव दण्ड्यंशे प्रकारो न तु स्वातन्त्र्येणेति (५) नानुमितेर्दण्डवानित्या-कारतेत्याहुः।

---

(१) एतमर्थमिति ग पुस्तके।

(२) अनुगतमिति ग पुस्तके।

(३) स्फुटीकरिष्यतीति ग पुस्तके।

(४) यत्र इति घ पुस्तके।

(५) तत्र इत्यधिकपाठो वर्त्तते घ पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

इत्थञ्च इदं द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरण-गुणादि-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः, साधनस्य विशिष्ट-सत्त्वादेर्गुणादावव्वत्तेः । सामानाधिकरण्य-व्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादि-विशिष्ट-व्यापक-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य रासभादि-साधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृश-सामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"यद्रूपविशिष्टे"त्यस्य फलमाह "इत्थञ्चे"ति । "अव्वत्तेः" असम्बन्धात् । तथाच गुणादौ विशिष्ट-सत्ता सम्बन्धाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्य-व्यक्तीनां व्याप्तित्वे "एकैव हि सा व्याप्ति" रित्यग्रिम-ग्रन्थ-विरोधमुपपादयति"सामानाधिकरण्येति ।"निरूपकतावच्छेदकस्य" तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति सामानाधिकरण्य-प्रतियोगिनि प्रकारीभूय भासमानस्य । "अधिकरणतावच्छेदकस्य" सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तस्य । तथाच "एकैव हि" इत्यादि-ग्रन्थस्य एकनिरूपकतावच्छेदकैकाधिकरणतावच्छेदकाव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

च्छिन्नेति लक्षणयाऽर्थ इति भावः। ननु सामान्य-लक्षणानभ्युपगमे महानसीय-धूम-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य पर्व्वतीय-धूमादाववृत्तेः, पर्व्वतीय-धूम-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य च पर्व्वतीय-वह्नेरसन्निकर्षेण ग्रहायोगात्, कथं व्याप्ति-धीरित्याक्षेपे "एकैव ही"त्यादि-ग्रन्थावतारः। अत्र च निरूपकतावच्छेदकादेरैक्येऽपि तदाक्षेपस्यानुद्धारादसङ्गतिः। न च स्व-समानाधिकरण-धूमत्व-रूप-परम्परा-सम्बन्धेन महानसीय-धूम-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य पर्व्वतीय-धूमे भानं, साक्षात्सम्बन्धेन व्याप्ति-प्रकारक-ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वादत आह "वस्तुत" इति। "रासभादी"ति। न च "तद्रूप-विशिष्टस्ये"त्यादि-करणादेव रासभे तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। तावता रासभो वह्नि-व्याप्य इति व्यवहाराभावोपपादनेऽपि धूम-व्यापक-वह्नि-समानाधिकरण-रासभवानिति ज्ञानस्यापि पक्ष-धर्म्मतांशे व्याप्ति-प्रकारकतया ततोऽनुमितेर्वारयितुमशक्यत्वादिति। "धूमत्वादिमती" ति, अत्र धूमत्वस्य सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन वह्नि-सामानाधिकरण्ये स्वरूपतः * प्रकारत्वे धूमत्व-विशिष्ट-तादृश-सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः, इतरथा † तु धूमीय-तादृश-सामानाधिकरण्यं

---

* तथाच धूमत्वस्य स्वरूपतः प्रकारत्वं पारतन्त्र्येण बोध्यम्। एतन्मते धूम-व्यापक-वह्नि-समानाधिकरणधूमवान् पर्व्वत इत्येवं परामर्शाकारः। सामानाधिकरण्योद्देश्यतावच्छेदकीभूतं धूमत्वं धूमे प्रकारीभूय सामानाधिकरण्येऽपि प्रकारीभूय भासत इत्यभिप्रायः।

† "इतरथा" धूमत्वस्य स्वरूपतो भानानङ्गीकारे इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्प्रकारक-पक्षधर्म्मता-ज्ञानमनुमिति-हेतुः। "तद्वती"ति सामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः। अत्र च (१) सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-धूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारक-ज्ञानञ्च धूमो वह्नि-समानाधिकरण इति ज्ञानोत्तर-कालीनं, तत्रापि धूमत्वस्य स्वरूपत एव भानं न तु धूमत्वत्वेनेति न गौरवम्। न च हेतु-निष्ठ-सामानाधिकरण्यमित्यनेनैव रासभादि-वारणात् हेतुतावच्छेदकवतीत्यस्याप्रवेशात्, कथं विनिगमना-विरह इति वाच्यम्। वह्निमान् महानस-वृत्तित्व-विशिष्टादित्यादौ महानस-वृत्तित्व-विशिष्टत्वेन रासभस्यापि हेतुत्वात् तद्वारणासम्भवादिति। "अभिन्नैवे"ति, तथा चैकैव हीति ग्रन्थस्तदभिप्रायक एवेति भावः।

दीधितिः।

अयं कपि-संयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादि-संग्रहायासमानाधिकरणान्तम्। यत्त्विदं संयोगि-द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्-संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभावस्य वृक्षावविरोधात्। तत्र चातीन्द्रियस्यापि संयोगस्य सत्त्वात्, परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति तन्न द्रव्ये संयोग-सामान्याभावे मानाभावात्। न च यो यदीय-यावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति

---

(१) तथाच इति ग पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्याप्तेर्यावत्-संयोगाभावा एव मानं, यत्तदर्थयोरननुगमादेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च। एतेनायं संयोग-सामान्याभाववान् संयोग-यावद्विशेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं, व्यर्थ-विशेषणत्वादप्रयोजकत्वात् निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च।

दीधिति-प्रकाशः।

"अयं कपि-संयोगी"ति। कपि-संयोगीति पदस्य साध्य-वाचक-पदत्वमाविष्कर्त्तुं"मय"मिति पक्ष-पदस्य निर्द्देशः। एवमन्यत्रापि। "तत्" असमानाधिकरणान्तम्। द्रव्ये कथं संयोग-सामान्याभाव इत्यत आह "संयोगस्ये"ति। तर्हि संयोग-सामान्याभावस्य कथं नाध्यक्षतेत्यत आह "तत्र चे"ति। "तत्र" वृक्षे, "अतीन्द्रियस्ये"ति तथाच न योग्यानुपलब्धिरिति भावः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-यत्किञ्चित्प्रतियोगि-योग्यतैव संसर्गा-भाव-प्रत्यक्षे तन्त्रमिति-मते तथा स्यादत आह "परित" इति। वृक्षे उद्भूत-रूपवन्महत् संयोग-सामान्याभावाप्रत्यक्षत्वमपि परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषादेवेत्यत आह "परित" इति तु कश्चित्। (ननु संयोगसामान्याभावस्य प्रत्यक्षाभावेऽपि अनुमानमेवमानं भविष्यतीत्याशङ्कते) (१) "यो यदीये"ति। यो यद्धर्म्म *

* अत्र यद्धर्म्मः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विशेषणीयस्तेन गुरुधर्म्मावच्छिन्ना-भावाप्रसिद्धा न दोषः।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्याप्य † धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-यावदभाववान् स तद्धर्म्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः। "एके"ति, (विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्न-यावद्विशेषाभाववत्त्वस्य फलतोऽनवच्छिन्न-यावद्विशेषाभाववत्त्वस्येत्यर्थः) (१)। अत्र यद्यपि यथाश्रुते संयोग-सामान्याभाववति गुणे संयोग-यावद्विशेषाभावानां व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदकाभावेन साध्याव्यापकतया नोपाधित्वम्। अनवच्छिन्न-वृत्तिक-यावद्विशेषाभावे विवक्षितेऽपि कपि-संयोग-सामान्याभाववति मूलावच्छिन्न-वृक्षे यावद्विशेषाभावान्तःपाति तद्वृक्षीय-कपि-संयोगाभावस्यावच्छिन्न-वृत्तिकस्य सत्त्वादनवच्छिन्न वृत्तिक-यावद्विशेषाभावस्यासम्भवेन तथैव दोषः। मिथोऽनवच्छेदकानवच्छिन्न-वृत्तिक-यावद्विशेषाभाववत्त्व-रूपे विवक्षितेऽपि यत्राग्रे मूले च कपि-संयोगो न मध्ये (२) तत्राग्रीय-कपि-संयोगाभावस्य मूलीय-कपि-संयोगाभावस्य च मिथोऽनवच्छेदकमूलाद्यावच्छिन्ने सत्त्वा-(३) त्तथैव दोषः, तथापि एकावच्छेदकानवच्छिन्न-वृत्तिकत्वावच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभावस्येत्यर्थः (४)। तेन गुणे संयोगाभावस्यावच्छेदक-विरहेऽपि नाप्रसिद्धिः। "एतेन" उक्तो-

---

† अत्र व्याप्यधर्म्मे उभयावृत्तित्वविशेषणं देयम् अन्यथा तत्-संयोगान्य-संयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धिः स्यादिति।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ।

(२) न मध्ये इत्यत्र मध्ये कपिसंयोगसामान्याभाव इति ग।

(३) मूलाद्यावच्छिन्नत्वा इति घ।

(४) विशेषभाववत्त्वमित्यर्थ इति घ

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पाधिना। अभाववत्त्वादित्येव हेतुर्वाच्य इत्यत आह "अप्रयोजकत्वा"दिति। निर्गुणत्वं गुणवद्भिन्नत्वम्, आदिना निष्क्रियत्वपरिग्रहः। अत्र वृत्त्यो न संयोगसामान्याभाववान् निर्गुणत्वाभावादिति न प्रत्यनुमानं, संयोग-सामान्याभावाभावस्य संयोग-रूपत्वेन सिद्ध-साधनात्। किन्तु संयोग-सामान्याभावो न वृत्त-वृत्तिर्निर्गुणत्व--व्याप्यत्वादित्यनुमानाद्वृत्त-वृत्तित्वाभाव-सिद्धिरिति ध्येयम्।

दीधितिः।

न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृत्तत्वादेरभावावच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदक-प्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्व-प्रसङ्गात्, यथा च घट-पूर्व्व-वर्त्तित्वस्य प्रति दण्डं वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य वा प्रति धूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं, तथैव संयोग-सामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदाय-विदः।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु यदभावाधिकरणे प्रतियोगिनो वृत्तौ यदनवच्छेदकं तत् तदभावावच्छेदकं, गुणाभावस्य न गुणाधिकरणे इत्यतो "यथे"ति। "प्रतिदण्ड"मिति "भिन्नत्वेऽपी"त्यनेनान्वितम्। ननु तत्तद्व्यव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हित-पूर्व्व-वर्त्तिताया अवच्छेदकं न दण्डत्वं अतिप्रसङ्गात्, किन्तु अव्यवहित-पूर्व्ववर्त्ति-जातीयताया:, सा च न भिन्नेत्यत: संयोग स्थल एवानुरूपं दृष्टान्तमाह "वह्नी"ति । वह्नि-सामानाधिकरण्यं वह्नि-संयोगि-संयोग: । "तत्सामान्यस्य" घट-पूर्व्ववर्त्तित्व-सामान्यस्य । वह्नि-सामानाधिकरण्य-सामान्यस्य च । नन्वकाश-संयोग एव व्याप्यवृत्ति:, तस्यापि वृक्षादौ यत्किञ्चिदवच्छेदेनैव (१) वृत्ते:, आकाशे सर्व्वावच्छेदेन वृत्त्यसम्भवाच्च ।

दीधिति: ।

नवीनास्तूत्पत्ति-कालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य, सामान्याभावो वर्त्तते, तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्व्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीते:, संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्त्वाच्च, एवं प्रतियोगिमतोरपि काल-देशयोर्देश-काल-भेदावच्छेदेन तदभाव:, तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्ति-वारणाय तत्, नोपादेयञ्च सर्व्वथैव व्याप्यवृत्ति-साध्यके, साध्य-साधन-भेदेन व्याप्ति-भेदादिति वदन्ति ।

---

(१) यत्किञ्चिदवच्छेदकावच्छेदेनैवेति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति प्रकाशः ।

"गुणस्ये"ति "सामान्याभाव" इत्यनेनान्वितम् । "वृत्ते"-रिति, "वृत्तेः" संयोगस्य शिखरावच्छेदेनासत्त्वात् तेन सम्बन्धेन वह्नेः सर्व्वावच्छेदेन सत्त्व-रूपं व्याप्यवृत्तित्वमत्यन्तासम्भावितमित्यर्थः । न च संयोगस्य वृत्तेः समवायस्य मूले सत्त्वेऽपि संयोगसत्त्ववदिदमप्युपपत्स्यते (१) इति वाच्यं तत्राप्यवच्छिन्न-समवायस्यैव वृत्तित्वात्, तस्य च मूलादावभावादिति । एवं समवाय-सम्बन्धेनापि द्रव्यस्य दैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं दशासु न पट इति प्रत्ययादिति ध्येयम् । "प्रतियोगिमतो"रिति, प्रतियोगिमतः कालस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन, प्रतियोगिमतो देशस्य च प्रतियोग्यनधिकरण-कालावच्छेदेन तदभाव इत्यर्थः । "तत्तत्-साध्यके"ति । गुणवत् संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वह्निमान् धूमात्, गोमान् एतत्कालत्वात्, रूपवान् पृथिवीत्वात्, इत्यादेर्वारणायेत्यर्थः, "व्याप्यवृत्ती"ति येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यद्व्याप्यवृत्ति (२) तेन रूपेण तेन सम्बन्धेन तस्य (३) साध्यतायामित्यर्थः । तेन संयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन साध्यतायां कालिकतयाऽव्याप्यवृत्तेरपि घटत्वस्य समवायेन साध्यतायां न प्रतियोगि-व्यधिकरण-पदमिति । अव्याप्यवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-व्यधिकरण-पदं क्वचिन्न देयम् । संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ

---

(१) उपपद्यत इति ग ।

(२) यस्य व्याप्यवृत्तिता इति घ ।

(३) तस्येति नास्ति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्प्रयोजनाभावात्, * व्याप्यवृत्ति-साध्यके तु क्वापि हेतौ तन्न देय-मित्याविष्कर्तुं सर्व्वथैवेति।

दीधितिः।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं, तेन अयं गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेः भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। न चोभयत्वमेक-विशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगि-व्यधिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं, न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात्, वैशिष्ट्य-विरहेऽपि घटत्व-पटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्ष-सिद्धत्वात्। न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात्, नाचोभयमिति प्रतीतेर्दुर्व्वारत्वात्।

---

* ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशे संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यत्र संयोग-रूपसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानतयाऽव्याप्तिरिति चेन्न गुणत्वादित्य नित्यगुणत्वादित्यर्थस्तथाच नित्यगुणे तादृशसाध्याभावस्यावृत्तित्वेनाव्याप्त्यनवकाशादिति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः ।

"तेने"त्यादि । एकत्र समवायेनापरत्र स्वरूपेण साध्यता । इदञ्चैकोक्त्यभिप्रायेण, निष्कृष्ट-लक्षणे व्याप्य-वृत्तिसाध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्याप्रवेशात् । तत्र पटान्यत्व-विशिष्ट-संयोगवान् द्रव्यत्वात् घट-पटसंयोग-घटभूतलसंयोगोभयवान् घट-पटान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या । विशिष्टस्य सार्व्वभौममतेऽतिरिक्तत्वादत आह "भूतत्वे"ति (१)।"तदभावः भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावः । "सहजत एवे"ति, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-विवक्षां विनैव, मनो वृत्ति-केवल-मूर्त्तत्वस्य भूतत्व विशिष्ट-मूर्त्तत्व-रूप-प्रतियोगिनोऽन्यत्वादिति भावः । ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वादतिरिक्तत्वेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाभाव-प्रतीतेर्विशिष्टाभाव एव विषय इति तस्य विशिष्टमेव प्रतियोगीत्यत * आह "नवे"ति, "तदवच्छिन्नाभावः" उभयत्वावच्छिन्नाभावः । "तदवच्छिन्नाभावात् विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावात् । अनतिरिक्त † इति विपरिणत-

---

* तथाचोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः ।

† ननु नञ् द्वयानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न एवं सत्युभयत्वं विशिष्टत्वादतिरिक्तं वैशिष्ट्यविरहेऽपि तयोरुभयत्वस्य प्रत्ययात् तथाच हेतोः पक्षावृत्तित्वं पृथिवी जलत्वोभयमित्यत्र वैशिष्ट्याप्रसिद्धा हेत्वसिद्धिश्चातोऽत्र सामान्यमुखोव्याप्तिः करणीया । हेत्वर्थश्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं, वथाच यो यदविषयकप्रतीतिविषयः स तदतिरिक्त-इत्येवं करणे व्यभिारः, घटाभावप्रतियोगित्वाविषयक-प्रतीतिविषयो घटः स न प्रतियोगित्वातिरिक्तः प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वात् । न च

(१) अतिरिक्तत्वाद्भूतत्वेति इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्यानुषङ्गः । "उभयत्वस्ये"ति "प्रत्यक्षसिद्धत्वा"दित्यनेनान्वितम् । "तदभावस्य" तयोरभावस्य । न च विरुद्धयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धावपि समानाधिकरणयोरुभयत्वावच्छिन्नाभाव-धीरेकविशिष्टापराभावमेवावलम्बत इति वाच्यम् भूतत्व-मूर्त्तत्वयोर्विरुद्धत्व-भ्रम-दशायामपि उभयत्वावच्छिन्नाभाव-प्रत्ययेन तत्रापि विशिष्टाभावस्याविषयत्वादिति । "तत्र" भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवानित्यादौ । "व्याप्तिरेवे"ति, तथाच लक्ष्यमेव तदिति भावः । "तथात्वेऽपि" उभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य सत्त्वेऽपि । "तत्र" मनसि । तथाच हेत्वधिकरण-सामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणता-सत्त्व एव व्याप्ति-सत्त्वं न तु साध्यतावच्छेदकाश्रय-सत्त्वे इति भावः ।

दीधितिः ।

अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्व निरूपक-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य अत्यन्ताभावत्व-निरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्व-समानाधिकरणाभावान्तर-भिन्नत्वात् तद्भेदस्य स्व-स्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्व्वेषामेवाभावानां हेतु-समानाधिकरणात्यन्ताभावत्व-निरू-

---

साध्यमपि तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं वक्तव्यं साध्याविशेषात् । अतो नञ् द्वयानुधावनं तदर्थञ्च तदविषयकप्रतीत्यविषयाविषत्वं व्यापके व्यर्थविशेषणता न दूषणावहेति चिन्त्यम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्व-भेदस्य प्रतियोगित्वात् अभाव-साध्यकाव्याप्तश्चेति सम्प्रदाय-विदः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु ध्वंस-प्रागभावादीनां प्रतियोग्यसमानाधिकरण-पदेनैव वारणे लक्षणे अत्यन्त-पदं व्यर्थमत आह "अत्यन्तपदञ्चे"ति । अत्यन्ताभावत्व-निरूपके"ति । एक एवाभावः कस्यचिदत्यन्ताभावः कस्यचिद्भेदोऽपि भवति, तत्र यस्यात्यन्ताभाव स एवा(१)त्यन्ताभावत्व निरूपक-प्रतियोगी तदसामानाधिकरण्य-लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह "अन्यथे"ति, "तद्भेदस्य" तयोरभावयोर्भेदस्य । "दुर्लभत्वापत्ते"रिति, सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वात्मक-भेद-प्रतियोगि यदभावान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः । न च भाव-रूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमितिवाच्यम् तस्यापि स्व-समानाधिकरण-भेद-भिन्नत्वात्, तद्भेदस्य चाधिकरण-स्वरूपत्वेन भेद-रूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्, अभाव-मात्राधिकरण इव अभावमात्रप्रतियोगिकोऽपि विशिष्टाभावाद्य-नात्मकोऽभावोऽधिकरणभिन्नो नेष्यते । अतएव * घट-ध्वंसवान् एतद्घटादित्यादौ सर्व्वेषामेव हेतु-समानाधिकरणाभावानां स्व-निष्ठ-घट-ध्वंसात्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोगि-समानाधिकरण-तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति परास्तम् । (घटध्वंसा-

* अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्यानतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः ।

(१) एवेति नास्ति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावात्मकस्याधिकरणानात्मकत्वादिति भावः)।(१)

यद्यपि साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन वा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमेव तथापि यथा-श्रुताभिप्रायेणेदम्! साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामा-नाधिकरण्य विवक्षणे अभावसाध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्या-प्रसिद्धिरेवेति। "हेतु-समानाधिकरणे"ति, हेतु-समानाधिकरण-स्यासावत्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणश्चेति स तथा तस्य। "अभावसाध्यके"ति, घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ पटत्व-समानाधिकरणस्य गोत्वाभावस्य अत्यन्ताभावत्व निरूपक-प्रतियोगि-यन्नोत्वं तदसमानाधिकरणस्य घटत्वाभाव-भिन्नत्वात् घटत्वाभावत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तिः।"सम्प्रदाय"इत्य-स्वरस-वीजन्तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वे अत्यन्त-पदस्य वैयर्थ्यमेवेति।

दीधितिः।

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रल-यस्य गो-ध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात्। संसर्गाभाव-मात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं, यदाऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः, द्व्यणुकत्वादेर्द्र-

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति घ पुस्तके।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

णुकादि-शून्य-खण्डप्रलयादि-निष्ठ-ध्वंस-प्रागभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हि तयोः सामान्याभावत्व-मतेऽपि एक-विशेष-प्रागभाव-विशेषान्तर-ध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्न-ध्वंस-प्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न प्रतियोगिमत इव तद्ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभावत्वेऽविरोधात् (१) अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्व-प्रसङ्गात्। इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देश-भेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति, देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात्, तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"गो-ध्वंसवत्त्वेने"ति, प्राचीन-मते गो-ध्वंसस्यापि गवात्यन्ताभाव-विरोधित्वादिति भावः। यद्यपि दैशिक-सम्बन्धेन गो-ध्वंसवत्येव गवात्यन्ताभावो नेष्यते, कालस्य च कालिक-सम्बन्धेनैव गो-ध्वंस-सम्बन्धित्वमिति तद्वति गवात्यन्ताभाव-वृत्तौ न विरोधस्तथापि प्रतियोग्यसमवायिनो भूतलादेरिव कालस्यापि दैशिक-सम्बन्धेन गो-ध्वंसवत्त्वमित्याशयः। अतएवाश्रय-नाश जन्य-गुणनाशस्य भूतलादि-देशे समये च वृत्तित्वं वक्ष्यति। इदञ्च कालिक-

(१) विरोधाभावादिति भवानन्दसम्मतः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दैशिक-साधारण-सम्बन्धत्वस्यैकस्याभावात् दैशिक-सम्बन्धेनाभावस्य हेतु-समानाधिकरणत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य, अन्यथा गो-ध्वंसस्य कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभाववद्वृत्तावविरोधात् प्रलयेऽपि गवात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन सत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

न च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य नित्य-प्रतियोगिकस्यानित्य-प्रतियोगिकस्य वाऽत्यन्ताभावस्य हेत्वधिकरण-वृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं * पूर्व्व-क्षण-वृत्तित्व-विशिष्ट-गोत्वादेरभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेः ।

"संसर्गे"ति, अत्यन्ताभाव-पदेन संसर्गाभावमात्रोक्तावपीत्यर्थः । तथाच गोत्वावच्छिन्न-ध्वंस एव दैशिकतया प्रलये वर्त्तत इति नातिव्याप्तिरिति भावः । "यदास्पन्द" इति गोत्वावच्छिन्न-यावद्गो-नाशानन्तरं स्पन्द-सत्त्वादतो द्व्यणुक-पर्य्यन्तानुधावनम् । अत्र च स्पन्द-नाशान्तरमेव द्व्यणुक-नाशादिति भावः । अत्र च व्यभिचारित्वं न महाप्रलये तत्र स्पन्दाभावात्, किन्तु खण्ड-प्रलये, तत्र च द्व्यणुकत्वावच्छिन्न-ध्वंसाभावादतिव्याप्तिरिति भावः । ननु (१) चरम-परमाणु-कर्म्मणां चरमोत्तर-संयोग-नाश्यानामधिकरणे महाप्रलयाव्यवहित-पूर्व्व-तृतीय-क्षणे द्व्यणुकत्वावच्छिन्न-ध्वंस-सत्त्वान्नातिव्याप्ति-सम्भव इत्यतो "यदाऽदृष्ट"-मिति । अत्र स्पन्दवत्त्वस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । न च खण्ड-प्रलये स्पन्द-सत्त्वे

---

* अनित्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य तद्ध्वंसेन सह विरोधात् न हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं, नित्यप्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धिरिति भावः ।

(१) नन्विति नास्ति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मानाभावः, ब्रह्मवर्षशतमित्यागम-प्रसिद्धेरेव मान-सत्त्वात्, न च क्रियां विना तत्तत्क्षण-मुहूर्त्त-घटितस्य वर्षस्य सम्भव इति। नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते यदाऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञान-मित्यत्र व्याप्तिरस्त्येवेत्यतो "दुखं वे"ति। अत्रापि महाप्रलया-व्यवहित-प्राक्क्षणे महाप्रलय-जनकादृष्ट-शालिनि दुःखत्वावच्छि-न्नध्वंस-सत्त्वान्नातिव्याप्तिः, स्वसाक्षात्कार-नाश्यस्य दुःखस्य महा-प्रलयाव्यवहितप्राक्क्षणेऽसम्भवादत आह "यदा तस्यादृष्ट"मिति, अत्र च तत्पुरुषीय-चरम-ज्ञान-ध्वंसस्य तज्जनकादृष्ट-ध्वंसस्य च युग-पदेव सम्भवान्न तत्पुरुषीयादृष्ट-सत्त्व-काले तत्पुरुषीय-ज्ञानत्वाव-च्छिन्न-ध्वंस-सम्भावना। व्यभिचारस्तु खण्डप्रलये सुषुप्त्यादौ चेति। "द्व्यणुकत्वादे"रिति, खण्डप्रलये केषाञ्चित् द्व्यणुकानां ध्वंसस्य केषाञ्चित् प्रागभावस्य च सत्त्वेन द्व्यणुकत्वस्य तत्प्रतियोगितााति-रिक्त-वृत्तित्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः।

ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरण-(१)वृत्तित्व-विशिष्टस्यैव द्व्यणुक-ध्वंसस्य प्रयियोगितावच्छेदकं द्व्यणुकत्वम् अवच्छेद-कत्वञ्चेहान्यूनवृत्तित्वेनैवेत्यत आह "न ही"ति, वस्तुतो ध्वंस-प्रा-गभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वात् अत्यन्ताभावस्यैव सामान्याव-च्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वमिति भावः। "सम्भव" इति, अवच्छेद-कत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्व-नियतस्यैव तैरभ्युपगमादिति भावः। "तद्ध्वंसादौ"ति, प्रतियोगि-ध्वंसादीत्यर्थः।

"विरोधाभावा"दिति, न च साधकाभाव एव बाधकः

(१) कालेत्यधिक पाठः घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रलये गौर्नास्तीति प्रतीतेरेव साधकत्वादिति । "अन्यथा" ध्वंस-प्रागभावयोरपि (१) अत्यन्ताभाव-विरोधित्वे । "अत्यन्ताभावस्य" कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिकातकस्य विशिष्टाभावातिरिक्तात्यन्ताभावस्य दैशिक-सम्बन्धेन काल-मात्रावृत्तित्व-प्रसङ्गादिति । तेन समवाय-सम्बन्धेन गवादेरभावस्य दैशिकतया गगनादौ वर्त्तमानस्य कालिक-सम्बन्धेन गवादेरभावस्य च कालिकतया काले सत्त्व-सम्भवेऽपि न दोषः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिनः सत्त्वात् कथं तदभाव-सत्त्वमत आह "इयांस्त्वि"ति । "एकस्य" प्रतियोगिमतः कालस्य । "देशभेद" प्रतियोग्यनधिकरण-देशः । "तथात्वं" अत्यन्ताभाववत्त्वम् । "अपरस्य" तद्ध्वंसादिमतः । "स्वरूपावच्छिन्नं" स्वस्य यद्रूपमधिकरणतावच्छेदकं तेनैवावच्छिन्नं न तु स्वरूप-सम्बन्धिना केनापि, तथा च नावच्छिन्न वृत्तिकमिति भावः । प्रतियोग्यधिकरण-काल-वृत्तेरत्यन्ताभावस्य कथं प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमत-आह "तच्छून्ये चे"ति । कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-शून्ये चेत्यर्थः । तथाच प्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्व-रूपं तद्वैयधिकरण्यम् अक्षतमेवेति भावः ।

दीधितिः ।

न च संसर्गाभाव-विशेषोऽत्यन्ताभावः, संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोप-जन्य-प्रतीति-विषयाभावत्व-रूपं जन्यता-घटक-नियम-घटितमिति वाच्यं तद्वदन्यावृत्तित्व-

(१) अपीति नास्ति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रूप-नियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र-प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादि-लक्षणम्, अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्त्व-प्रवेशे प्रयोजन-विरहोऽव्याप्तिश्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"संसर्गाभावविशेषः" सदातन-संसर्गाभावः । "संसर्गारोपे"ति, तादात्म्यातिरिक्त-सम्बन्धेन यः प्रतियोगिन आरोपस्तज्जन्य-धी-विषयो योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः । "तत्र" जन्यत्वे । "नियमान्तरस्य" संसर्गत्व घटक-नियमस्य । "अत्र" संसर्गाभावत्वे । तत्रापि तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैव निवेशादिति भावः । "आहुः" रित्यत्रास्वरसं प्रकाशयति "वक्ष्यते चे"ति द्वयेन (१) । "नियमाघटित"मिति, आरोपस्य हेतुतायां मानाभावात् । अन्योन्याभाव-भिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं, तादात्म्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वञ्चान्योन्याभावत्वमिति । "प्रयोजन-विरह" इति, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्व-प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वह्निमान् धूमादित्यादावन्योन्याभावमादाय दोषाभावात् प्रयोजन-विरह एव । साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिता-विवक्षायां तादात्म्येन साध्यत्वे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकात्यन्ताभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

---

(१) ग्रन्थेनेति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेष-गुणवान् मनोऽन्य द्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः, साध्य-शून्यानामपि हेतुमतां विषयत्व-विशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्य-वत्त्वादिति चेन्नैवं प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रति-योगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्त-त्वात् । भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमा-नाधिकरणः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

वृत्ति-नियामक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं वाच्यं, विष-यता च न वृत्ति-नियामिका इत्यतो नातिव्याप्तिः सम्भवति अतो "विशेष-गुणवानि"ति । मूर्त्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वे कालोपाधा-विव दिगुपाधौ समवायादिना तत्तदनधिकरणे न दैशिक-सम्बन्ध-स्वीकारः तत्रेह मनसि विशेष-गुण इत्यप्रत्ययादतो "मनोऽन्ये"ति, अत्र व्यभिचाराधिकरणे दिक्-कालाविव । अत्र च दिशि दैशिक-सम्बन्धेन काले च कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-सत्त्वादिति न साध्याभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमिति । अत्र च मनोऽन्य-द्रव्यत्वाधिकरणे घटादावतीत-तत्तद्घटात्यभाव एव प्रतियोगि-व्यधि-करणः प्रसिद्धः । दिक्-कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति मते इदं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सदनुमानमेवेत्यत आह "जातिमानि"ति। "एकार्थे"ति, जाति-समवायिनि स्वात्मक-स्वरूप-सम्बन्धेन समवायस्य सत्त्वात् समवायेऽपि जातेरेकार्थसमवायः। जातिः सतीत्यादिवत् समवायः सन्निति तुल्यवत्प्रतीतेरिति भावः। तादात्म्येन साध्यतायां संयोगादिना प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटादेरभावस्य तादात्म्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह "सम्बन्धिवे"ति। एतदेव स्पष्टयति "भवती"ति। "एवं" सम्बन्धित्वस्य निवेशे। "अन्योन्याभावोऽपी"ति। तथाच वृक्षः शिंशपाया इत्यत्र तादात्म्येन साध्यतायां नाव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं वाच्यं, तेन नाव्याप्यवृत्ति-साध्यकासंग्रहः। तद्वृत्ति-भिन्नत्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्ति-साध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रतिङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु कपि-संयोगी एतत्वादित्यादौ कपि-संयोगाभावोऽपि गुणादौ कपि-संयोगवद्वृत्तित्वाभाववान् इत्यव्याप्तिरत"स्तद्विशिष्टस्ये"ति प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तित्वाभाव-विशिष्टस्येत्यर्थः। हेत्वधिकरण-द्रव्ये च तादृश-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-विशिष्टाभावाधिकरणता नास्तीति भावः। "तद्वृत्ति-भिन्नत्वं" प्रतियोगिमद्वृत्ति-भिन्नत्वम्। "अव्याप्यवृत्ती"ति, संयोगी-सत्त्वादित्यादौ संयोगा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावस्य संयोग-वद्वृत्तित्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् तद्वृत्तित्वाभावस्तु हेत्वधिकरण-गुणाद्यवच्छेदेन वर्त्तत एवेति भावः ।

दीधितिः ।

अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं, प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगि-वैयधिकरण्येत्यादि-विशेषणं वक्ष्यति । तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थ-निष्कर्षः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अत्रास्वरसमाह "अत्र चे"त्यादिना । "प्रतीतेः" कपि-संयोगाभावे गुणे न कपि-संयोग-सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः । "अन्यथैव" तदवच्छेदकत्वाभावादि-विषयकतयैव । "वक्ष्यतीति" मणिकारः । "तच्च" प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च । "हेतुधिकरण" इति, तेन कपि-संयोग्येतत्त्वादित्यत्र कपि-संयोगाभावस्य गुणे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि नाव्याप्तिः । हेत्वधिकरणे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नो योऽभाव इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावेत्यत्र लाघवात्तथैवाह "प्रतियोग्यनधिकरणीभूते"ति ।

दीधितिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चित्, तत्सामान्यस्य, प्रतियोगितावच्छेदक-यत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वमुक्तं? आद्ये अव्याप्यवृत्ति-साध्यकाव्याप्तिः एक-प्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणात्। द्वितीये संयोग-सामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः; साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगि-संयोग-विशेषाभाववत्त्वात्, नित्यत्वादि-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावात्मक-तत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च, स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात्। तृतीये कपि-संयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्याभावानां कपि-संयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-गुण-सामान्याभावत्वावच्छिन्नानानधिकरणत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"प्रतियोगितावच्छेदके"त्यादि-षष्ठ्यन्तानि "अनधिकरणत्व"-मित्यत्रान्वितानि। "तत्सामान्यस्य" प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यस्य। प्रतियोगितावच्छेदकादि-यावत्त्वन्तु यावत्तदवच्छिन्नाप्रसिद्धेरेव नाशङ्कितम्। "तद्व्यक्त्यन्तरे"ति, प्रतियोगिव्यक्त्यन्तरेत्यर्थः। द्रव्ये संयोग-सामान्याभावस्य स्वमते सत्त्वेन संयोग-सामान्याभाववान् सत्त्वादित्यादिसद्धेतोरेवेत्यतो "द्रव्यत्वाभाववानि"ति। प्रथमे योजयति "साध्याभाववत" इति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"तत्प्रतियोगी"ति, संयोग-स्वरूप-साध्याभावस्य प्रतियोगी यः कपि-संयोग-विशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थः । संयोग-सामान्याभावस्येव संयोग-विशेषाभावस्यापि संयोग-रूपाभाव-प्रतियोगित्वादिति भावः । द्वितीये योजयति "नित्यत्वादी"ति, नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावात्मको यः[१] साध्याभाव-प्रतियोगी तस्याधिकरणत्वात् "साध्याभाववतो द्रव्यस्ये"त्यन्वयः । "स्वाभावे"ति, स्वं नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वं तदभावाभावात्मकस्य नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वातिरिक्तत्वाभावादित्यर्थः । ननु चात्र सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वीय-तत्तदधिकरण-वृत्तित्व विशिष्ट-स्वाभावेन प्रतियोगिना समं सामानाधिकरण्यात् एकाधिकरण-वृत्ति-गुणादि-रूपाभावस्यापि पूर्व्व-क्षण-वृत्तित्व विशिष्ट-स्वाभावेन प्रतियोगिना-सामानाधिकरण्यात् प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति चेत् अतिव्याप्तिपदमसम्भवपरमिति । वस्तुतो गगनाद्यभाव एव खण्डशः * प्रसिद्ध्या प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । नित्यत्व-विशिष्ट-गगनाभावस्य योऽभावस्तदभावो नित्यत्वमेव न गगनाभाव-स्तस्यातिप्रसक्तत्वादिति †। न चैवं नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वा-भावस्याभावोऽपि नित्यत्वमेव स्यादिति वाच्यं नित्यत्वस्य गुणादौ द्रव्यत्वस्यानित्ये द्रव्येऽतिप्रसक्तत्वात् । नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वस्यैव

---

* साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वे-त्य(द्यु)भयाभावघटितकल्पमनुसृत्य खण्डशः प्रसिद्धिर्बोध्येति भावः ।

† जन्येऽपि गगनाभावस्तत्र च न नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभाव इति व्यभि-चार इति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदभावात्मकत्वादिति। "कपी"ति, प्राचां मते संयोग-सामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् विशेषणानुसरणम्। द्रव्यत्वाभाववानित्यादौ द्रव्यत्वाभावत्व-रूप-यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं द्रव्यस्य (१) सम्भवतीति नातिव्याप्ति सम्भव इति भावः। गुण-सामान्याभावस्योत्पत्ति-कालावच्छेदेन घटादौ सम्भवात् घटत्वादिकमुपेक्ष्यात्मत्वानुसरणम्। न च समवायेन मेय-सामान्याभावस्य द्रव्यमात्र-समवेताभावस्य च प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वस्य घटादौ सम्भवात् कथं घटत्वादिकमुपेक्षितमिति वाच्यं प्रमेय-सामान्याभावस्याभावः सत्त्वैव, द्रव्यमात्र-समवेताभावाभावो द्रव्यत्वमेव लाघवादिति कपि-संयोगात्मक-साध्याभावस्य तयोरप्रतियोगित्वादिति। "गुणाना"मिति गुण-सामान्याभावत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाविष्कर्त्तुम्।

दीधितिः।

नैवं यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

तृतीय-पक्षानुसारेण परिहरति "यादृशे"ति। यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकाच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तादृश्याः प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्येत्यर्थः। कपि-संयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुण सामान्याभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगि-

(१) द्रव्ये इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तानवच्छेदकत्वस्य कपि-संयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिः। द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वाभावत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

दीधितिः।

अत्र च ग्राह्य-सामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम्। तेन धूम-समवायि-निष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगिताया धूम-संयोगि-निष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः।

दीधिति-प्रकाशः।

"तत्र वर्त्तमानत्व"मिति, अभावस्य वृत्तौ तु सम्बन्धो (१) न निवेशनीयः (२) प्रयोजनाभावात्। व्याप्यवृत्ति-साध्यके तु अभावस्य दैशिक-सम्बन्ध एव निवेशनीयः, तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ जात्यभावस्य कालिकतया हेतुमति वृत्तावपि न क्षतिः। दैशिक-

---

(१) सम्बन्धभेद इति घ।

(२) निवेशनीय इत्यत्र विवक्षित इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सम्बन्धः क्वचिद्दैशिक-विशेषणता, क्वचिच्च समवायादिरपि। तेन द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ दैशिक-विशेषणतया द्रव्यत्वादेरवृत्त्या नातिव्याप्तिः। वस्तुतस्तु द्रव्यत्वं नास्तीतिवत् द्रव्यत्वाभावो नास्तीति सम्बन्धांशे तुल्याकार-प्रतीति-बलाद्भावानामपि दैशिक-विशेषणता स्वीकार्य्या। अतएव द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादित्यादौ (समवायसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभावे साध्ये) (१) जातित्वाधिकरणे (२) समवाय-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धया दैशिकतया(३) वृत्तेर्विवक्षणे द्रव्यत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति दूषणमनवकाशम्। कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे (४) साध्ये आत्मत्वादि-हेतौ कालिक-सम्बन्धेनात्मत्वाधिकरणे वृत्तेरप्रसिद्धया दैशिक-विशेषणतया तद्वृत्त्याकाशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्ति-साध्यकेऽपि तत्र प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं देयमिति। ग्राह्य-सामानाधिकरण्ये साध्यस्य यादृशः सम्बन्धः प्रविष्ट इत्यन्वयः। "तेन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्य"स्य फलमाह "धूम-समवायी"त्यादिना। "साध्यस्य चे"त्यस्य (५) फलमाह "धूम-संयोगी"त्यादिना। प्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि-

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितः पाठोनास्ति घ।

(२) जातित्वाद्यधिकरणे इति घ।

(३) दैशिकविशेषणतया इति घ।

(४) आकाशाभावस्याभावे इति घ।

(५) चेत्यादेरिति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हेतु-सम्बन्धि(१)वृत्त्यभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगितेत्यत्र सम्बन्ध-द्वय-प्रवेशे गौरवादाह "यद्वेति" ।

दीधितिः ।

यद्वा साध्यताऽवच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं वक्तव्यम् । तथाच सम्बन्ध-भेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया ।

दीधिति-प्रकाशः ।

तादात्म्येन साध्यतायां साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः "प्रतियोग्य-सम्बन्धित्व"मिति । सम्बन्ध-भेदेन" साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन ।

दीधितिः ।

एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयम् । तथाच धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति । तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्य-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदक-वह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्ब-

---

(१) हेतुसम्बन्धीतिनास्ति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

म्विनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम्। एवं धर्म्मिणो धर्म्म-व्याप्यत्व-व्यापकत्वे बोध्ये।

दीधिति-प्रकाशः।

"एवं स्थिते" प्रतियोग्यसम्बन्धित्व-घटित-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य निर्व्वचने। "सामानाधिकरण्यादौ" सर्व्वत्राधिकरणत्वांशे, आदिना हेतु-सामानाधिकरण्येत्यस्य परिग्रहः। "धर्म्मिणः" व्याप्य-व्यापक धर्म्मवतो धूमवतो वह्निमतः। "एव"मित्यादि. "धर्म्मिणः"धूमवतः। "धर्म्म-व्याप्यत्वं" वह्नि-व्याप्यत्वम्। "धर्म्मिनः" वह्निमतः। "धर्म्म-व्यापकत्वं" धूम-व्यापकत्वञ्चेत्यर्थः।

दीधितिः।

अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभाव-व्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्ष-विशिष्टत्व-ज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्य-व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्य-पक्षयोर्विशिष्टानुमितिः। तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्व्वते वह्नि-धीः। तथैवावगत-व्यापकता-घटक-सम्बन्धेन व्यापकस्याभाव-ग्रहे गृहीत-व्याप्यता-घटक-सम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति। कथमन्यथा समवायेन वह्नि-विरहिणि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्नि-विरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च संयोगेन वह्नि-विरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते । तथाच तादात्म्य-सम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्व-ग्रहाद् व्यापक-निवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति, स एव चान्योन्याभावः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव तादात्म्येन व्याप्तेर्व्यवस्थापनादेव(१)। ननु जलादीनां पृथिवीत्वाभाव व्याप्यत्वेऽपि पृथिवीत्वाभाव-स्वरूप व्यापकाभावेन जलादीनामत्यन्ताभाव एव सिध्येन्नान्योन्याभाव (२) इति तदुपपादयति "यथाचे"त्यादिना । क्रमेण फलमाह "तेने"त्यादिना । धूमावयवे समवायेन तादृश-धूमवत्त्व-ग्रहेऽपि न संयोगेन (३) वह्न्यनुमितिः, पर्व्वते संयोगेन धूमवत्त्वग्रहेऽपि न समवायेन वह्न्यनुमितिरित्यर्थः । न चात्र बाध एव विरोधी, तदनवतारेऽपि तथात्वस्यानुभव-सिद्धत्वादिति । अन्वयिनि-नियमं व्यवस्थाप्य तद्दृष्टान्तेनैव व्यतिरेकिण्यपि नियमं व्यवस्थापयति "तथैवे"ति । एतदेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां द्रढ़यति "कथमन्यथे"ति । कथमन्यथा

---

(१) व्याप्तिव्यवस्थापनादेव इति घ ।

(२) जलादीनामत्यन्ताभावसिद्धावपि नान्योन्याभावसिद्धिरिति घ ।

(३) संयोगेनेतिनास्ति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति नियम उपपद्यते इत्यन्वयः। नियमं दर्शयति "समवायेने"-त्यादिना। संयोगेन न निवर्त्तते इत्यन्वयः। "निवर्त्तते चे"त्यत्र "धूम" इत्यनुषङ्गः।

दीधितिः।

इत्यमेव च तादात्म्याद्‌वृक्ष-शिंशपयोर्व्याप्ति-निश्चय इति सङ्गच्छते।

दीधिति-प्रकाशः।

प्राचीन-ग्रन्थ-सम्मतिं दर्शयति "इत्थमेव चे"ति तादात्म्येन व्याप्ति-व्यवस्थापनेनैव चेत्यर्थः। "वृक्ष-शिंशपयो"रिति, या शिंशपा स वृक्ष इति क्रमेणेत्यर्थः।

दीधितिः।

अतएव गोत्वत्वाद्यग्रह-दशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्व-ग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः, तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादि-व्यतिरेकः सिध्यति।

दीधिति-प्रकाशः।

अन्यदप्युपष्टम्भकमाह "अतएवे"ति। यत एव च तादात्म्ये-नापि व्यापकत्वमतएवेत्यर्थः। गोत्वत्वोपस्थिति-दशायाञ्च तत्र

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गोत्वस्यैव समवायेनानुमितिरित्यादि वक्तुं शक्यत इति तदग्रह-दशायामित्युक्तम्। अत्र च स्वरूपत उपस्थित एव गोत्वे तादृश प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-ग्रहो विलक्षण-विषयता शाली अनुमिति-हेतुः *। अन्यथा तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदक-गोत्वावच्छिन्न-सम्बन्धी सास्नादिरित्येवं रीत्या ग्रहस्य गोत्वत्वाद्यग्रह-दशायामसम्भवादसंगत्यापत्तेः। न चाभाव-ग्रहेऽधिकरणतावच्छेदक-प्रकारेणाधिकरणोपस्थितिः कारणमिति स्वरूपत उपस्थिते गोत्वे कथं तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-ग्रह(१) इति वाच्यम् अभाव-लौकिक प्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वस्याभ्युपगमात् †। (अत्र त्वभावस्यालौकिकप्रत्यक्षाङ्गीकारात्) (२)। (केचित्तु प्रतियोगिता-धर्म्मि-

---

* सास्नासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीय-गोसम्बन्धिसास्नावतीयमिति ज्ञानं हेतुरिति भावः।

† न च स्वरूपतो गोत्वविशेष्यकानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशानुमिति हेतुत्वे यत्र गोत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यभिचारधीस्तत्र तदुत्तरं निर्द्धर्म्मितावच्छेदककगोत्व-विशेष्यकतादृशानवच्छेदकत्वज्ञानोत्पादे बाधकाभावात्तदनन्तरं तादृशानुमित्यापत्तिरितिवाच्यं तादृशव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं गोत्वत्वातिरिक्तधर्म्मानवच्छिन्न-गोत्ववृत्तिविशेष्यतानिरूपित-तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-प्रकारकताशालिज्ञानत्वमेवञ्च तादृशव्यभिचारज्ञानकाले निर्द्धर्म्मितावच्छेदकक-गोत्वविशेष्यक-तादृशानवच्छेदकत्वज्ञानस्याप्यनुपपत्ते स्ततस्तदानीं कारणाभावादेवानुमित्यापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम्।

(१) उपस्थिते गोत्वे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोदुर्ग्रह इति घ।

(२) ( ) चिह्नितस्थले अत्रत्वभावस्योपनीतभानतया तथा हेतुत्वस्यासम्भवादितीति पाठः घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कोभयाभाव-घटित-लक्षणाभिप्रायेणेद*मित्याहुरिति) (१)। वस्तुतो लक्षणाभिप्रायेणेदं, तादृश-प्रतियोगिता-सामान्ये स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्व-साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यत्र तादात्म्येन गोः साध्यत्वे गो-सम्बन्धि-निष्ठाभाव इत्यादौ गोत्वस्य स्वरूपेणैव प्रवेशः, समवायेन गोत्वस्य साध्यतायान्तु स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव इत्यादौ गोत्वत्वस्य निवेशात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थिति-दशायां तादृश-ज्ञाना-सम्भव इत्यत्र तात्पर्य्यम् (२)।

"तादात्म्येन गोः" "सिध्यतौ"त्यन्वयः।

दीधितिः।

एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्व-व्याप्यत्वं वृत्त्य-नियामक--संयोगमात्रस्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-स-म्बन्ध-रूपत्वे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्ब-न्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादि-व्यापकत्वमपि, तदभा-ववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धि-

---

* हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-सामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व यद्-धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-स्तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणानु-सारेणेत्यर्थः, तादृशज्ञाने शुद्धगोत्वस्यैव प्रकारत्वादिति : एपन्मते तादृशप्रतियोगिता निरुक्तोभयवतोतिव्यभिचारज्ञानं समानप्रकारकतया प्रतिबन्धकमिति भावः।

(१) ( ) चिह्नितपाठोनास्ति ग।

(२) वस्तुत इत्यादि तात्पर्य्यमित्यन्तः पाठोनास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रपि तस्य तथैव, न तु वृत्त्यनियामक-सम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च, व्यक्ती भविष्यति चैतदुपरिष्टात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"एवञ्चे"ति, हेतु-सम्बन्धीत्यभिधाने चेत्यर्थः । "वृत्त्यनियामके"ति "संयोग-मात्रस्य" आधेयताद्यनवच्छिन्न-संयोगस्य अतएव वृत्त्यनियामकस्येत्यर्थः । इह भूतले घटो नास्तीत्यादावाधेयत्वावच्छिन्न-संयोग (१) एव प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-विधया विषयः, तथैवानुभवात् । यदि चाधेयत्वमविषयीकृत्य शुद्ध-संयोगमात्रं प्रतियोगितावच्छेदक-विधया विषयीकृत्याभाव-प्रत्ययः प्रामाणिकस्तदा गगनादेः पृथिवीत्वादि-व्यापकत्वमिति तात्पर्य्यार्थः * ।

केचित्तु मात्र-पदं कृत्स्नार्थकं, तेन गगनवान् पृथिवीत्वादित्यत्र जलादि-निष्ठेन(२) वृत्त्यनियामक-संयोगेन वर्त्तते यो यस्तदभावस्य पृथिव्यां प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य तादृश संयोगावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वमादाय लक्षण-सङ्गतिः। अन्यथा गगनसंयोगमात्रस्यैव तादृशस्य तादृश-प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्वं नान्यस्येत्युक्ते † गगनाभाव-प्रतियोगितायां तादृश-संयोगावच्छिन्न-

---

* इत्यञ्च जलमात्रसंयुक्तस्य पदार्थस्य योऽभावस्तस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेन तमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः ।

† एतन्मते गगनसंयोगत्वेनैव घटादिसंयोगत्वेनैव वा संयोगादीनां संसर्गता न तु शुद्धसंयोगत्वेनेति भावः ।

(१) घटोनास्तीत्याधाराधेयत्वावच्छिन्न संयोग इति घ । (२) जलादिष्वेवेति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्व-सत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तर-प्रतियोगितायां तादृश-संयोगावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धा लक्षणासङ्गतिः स्यादिति व्याचक्षुः।

"प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्व" इति, तस्य प्रतियोगितानवच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्वे साध्यतावच्छेदक-वृत्त्यनियामक-संयोगावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः स्यादित्यर्थः।

द्वितीय-विवक्षानुसारेणाह "साध्यतावच्छेदके"त्यादि। इत्थञ्च वृत्त्यनियामक-संयोगस्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिनि घटाद्यभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध इति। ननूत्पत्तिकाले जन्यस्य प्रलये च नित्यस्य पृथिवीमात्रस्यैव गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृथिवीत्व-व्यापकत्वमत आह "तदभाववतोऽपी"ति, गगनाभाववतोऽपीत्यर्थः। ("तत्सम्बन्धित्वात्" गगनादि-सम्बन्धित्वात्। तथाच स्थिति-काले सृष्टि-काले च सर्व्व-पृथिवीष्वेव गगन-सम्बन्धात् गगनाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति भावः)(१)। "तथैव" वृत्त्यनियामक-संयोगेनैव। "असम्बन्धित्वा"दित्यनेन साध्य-सामानाधिकरण्यस्य व्याप्ति-घटकस्याभावः प्रदर्शितः। सामानाधिकरण्य-ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्व-नयेत्याह * "अव्यापकत्वा"दिति। ननु वृत्ति नियामक-संयोगेन गगनादेः कथमव्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन गगनाभावस्य प्रतियोगि-सम्बन्धिनो-

---

* एतन्मते केवलव्यापकताज्ञानमेवानुमिति हेतुरिति भावः।

(१) ( ) चिह्नितस्थले तत्सम्बन्धित्वात् गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भाव इति ग पुस्तके पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऽप्रसिद्धया प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावात् तादृशस्याभावान्तरस्या-प्रतियोगितया गगनादेर्व्यापकत्वमेव स्यादत आह "व्यक्ती"ति, अग्रे खण्डशः प्रसिद्धया आकाशाभावस्यापि प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं * निर्व्वाच्यमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

नन्वष्ट-द्रव्यातिरिक्त-द्रव्यात्मक-काल-मात्र-वृत्ति--धर्म्मस्य विशेषणता-विशेषणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात्; स्वावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-सम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अष्टद्रव्यातिरिक्ते"ति । क्रियाद्यात्मक-खण्ड-काल-वारणाय चरम-द्रव्य-पदम् । खण्ड-कालेऽतीत-तद्वारक्त्यभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-सम्भवात् तद्वृत्ति-धर्म्म-व्यापकत्वं सुघटमेव स्यादतस्तद्वारणाय सर्व्वाणि विशेषणानि । यद्यपि चतुर्द्रव्यातिरिक्तेत्येव वक्तुमुचितं तावतैव महाकाल-लाभ-सम्भवात्, इतरेषामाकाशादीनां कालत्वाभावादेव वारणात् । तथापि तान्त्रिक-परिभाषामाश्रित्य

---

* उभयाभावघटितमिति शेषः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथाभिधानम्। तथाच महाकालो घटवानेतत्परिमाणादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः।

ननु महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटाभाव एव महाकाले प्रतियोगि-व्यधिकरण इत्यत आह "विशेषणता-विशेषे"ति, महाकाल-मात्र-वृत्ति-विशेषणता-विशेषेत्यर्थः *। महाकालीय-विशेषणताया इदानीं घट इति प्रतीति-विषय-खण्ड-कालीय-विशेषणता-विलक्षणत्वात्। कथमन्यथा इदानीं सर्व्वमिति प्रतीत्यभावेऽपि कालः सर्व्ववानित्यौपपत्तिक-प्रतीति-वलात् कालस्य सर्व्वाधिकरणत्वमिति।

केचित्तु इदानीमिति धी-विलक्षणा धीर्म्महाकाले नाभ्युपेयते, इदानीमित्यत्र तु महाकालावच्छिन्नैतत्-क्रिया एतत् क्रियावच्छिन्नो वा महाकालोऽधिकरणत्वेन विषय इति, महाकालेऽपि सैव विशेषणता, † महाकाले च महाकालान्यत्व-तत्सम्बन्ध-घटानां तादृश-विशेषणतया सत्त्वात् महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटोऽपि महाकाल-वृत्तिरिदानीं महाकालान्यत्व-विशिष्टो घट इति धी-सत्त्वात्। न चैवं गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वमपि गुण-वृत्ति-स्यादिति वाच्यं गुणो गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावानिति धी-विरहादित्याहुः ‡।

---

* तथाच महाकालवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्ध्याप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धिरिति भावः।

† तथाच खण्डकाल-महाकाल-साधारणी एकैव विशेषणतेति भावः।

‡ ननु तत्रैव विशिष्टाधिकरणता, यत्र विशेषणविशेष्योभय-सामानाधिकरण्ये विशेषणस्य यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन विशेषणं विशेष्यस्य च यादृशःसम्बन्धः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्याप्यवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्यस्यानुपादानादाह "अव्याप्यवृत्ती"ति । कालिक-सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिश्चाकाशाभावादिरिव, कालिकतया (१) प्रतियोग्यनधिकरण-कालावच्छेदेन दैशिक-सम्बन्धावच्छिन्न-घटाभाववत् दैशिकतया प्रतियोग्यनधिकरण-देशावच्छेदेनैव कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-सत्त्वात्, न चाकाशाभावस्य दैशिकतयाऽनधिकरणमस्ति, केवलान्वयित्वात् । कालिकतया तदनधिकरणस्यात्मादेः सत्त्वेऽपि काले तदवच्छेदेन तदभावासम्भवात् । आत्मनीदानीमाकाशाभाव इति प्रतीत्या

प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन विशेष्यञ्च वर्त्तते, अन्यथा गुणेऽपि गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताधिकरणता-प्रतीत्त्यापत्तेः । तथाच कथं महाकाले महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटाधिकरणतासम्भवः ? तत्र सामानाधिकरण्यप्रविष्ट-दैशिकविशेषणता-विशेषेण महाकालभेदासत्त्वात् । न च तादृशनियमेऽङ्गीकृते सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन दण्डविशिष्टपुरुषस्य कथं ज्ञानेऽधिकरणत्वं; तत्र सामानाधिकरण्यप्रविष्टविशेषणसम्बन्धेन संयोगेन दण्डस्य ज्ञानेऽसत्त्वात्, तथाचैवं नियमद्वयं कर्त्तव्यं, यत्र विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धस्तत्र यत्र च विशेष्यसम्बन्धेनैव विशेषणविशेष्योभयं तत्रापि च विशिष्टाधिकरणत्वमिति; एवञ्च महाकालान्यत्वविशिष्टघटोऽपि महाकाले वर्त्तते, विशेष्यसम्बन्धेन कालिकेन भेदस्य घटस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यं दण्डविशिष्टपुरुषाधिकरणता ज्ञाने न स्वीक्रियते अपि तु दण्डोपलक्षित-पुरुषाधिकरणतैव, तथाच द्वितीयनियमो नाङ्गीकर्त्तव्यः, तथाच महाकाले कथं तादृशघटाधिकरणत्वमिति चेन्न सर्व्वत्र महाकाल एवाधिकरणम्, इदानीं घट-इत्यादिप्रत्ययेनापि महाकाल एवाधिकरणत्वेन विषयी क्रियते खण्डकाल-स्तावदवच्छेदकत्वेनेति, तथाच कालिकेन महाकालो न महाकालभेदविशिष्ट-घटाधिकरणं लीलावतीकारादिसम्मतत्वादेवञ्च तादृशघटाधिकरणमप्रसिद्धमेवेति प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या महाकालो घटवानित्यत्राव्याप्तिर्दुर्व्वारैति विभावनीयम् ।

(१) कालिकविशेषणतया इति ग ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आत्माद्यवच्छेदेन तत्काले आकाशाभावस्याविषयीकरणात्। न च कालिकतया आकाशाभावाभावस्यात्मादिवृत्तेः कालिकतया काले सत्त्वात् तद्वारणाय प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमावश्यकमिति वाच्यं व्याप्यवृत्ति-साध्यके दैशिक-विशेषणतया हेतु-समानाधिकरणत्व-स्यैव निवेशेनाव्याप्त्यभावात्। अन्यथा सत्तावान् जातेरित्यादावपि कालिकतया सत्त्वाभावस्य हेतु-समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-विशेषण-निवेशनापत्तेरिति संक्षेपः।

विवक्षा-द्वयस्यैवासम्भवं दर्शयति "स्वावच्छेदक-सम्बन्धेने"त्या-दिना। स्वं प्रतियोगिता। तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासम्भवादित्य-ग्रिमेण सम्बन्धः। "तेन सम्बन्धेन" कालिक सम्बन्धेन।

दीधितिः।

न च तादृश-सम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूत-यत्कि-ञ्चिद्व्यक्त्यवृत्ति-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-प्रतियोगि-सामान्यकत्वमेव वक्तव्यं; तथाचावृत्ति-गगनाद्यभाव-द्वारिकैव तत्प्रसिद्धिः, सत्त्वाद्यधिकरण-कर्म्मादौ सम-वायेन ज्ञान-सामान्यस्य संयोग-सामान्यस्य चावृत्ते-र्नातिप्रसङ्गः। भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयत्व-विशिष्ट-गुण-कर्म्मा-न्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वात्व-विशिष्ट-सत्त्वादिकन्तु न मनो-गुणादि-वृत्ति संयोग-सामान्यन्तु न किञ्चिद्व्यावृ-त्तीति वाच्यम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधिति-प्रकाशः ।

"न चे"ति "वाच्य"मित्यग्रिमेणान्वयः । "तादृश-सम्बन्धः" प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धो वा । इदञ्चावृत्तीत्यनेनान्वितम् । सम्बन्ध-विवक्षायाः फलमाह, "सत्त्वादी"ति, इदं ज्ञानवत् संयोगवद्वा सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अत्र विषयताया वृत्त्यनियमकत्वात् आकाशादौ ज्ञानाभावस्य वृत्तिता-नियामक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयकरण्यं सुघटमेवेत्यतः संयोग-साध्यकानुसरणम् । अत्रापि नित्य-गुणे संयोगस्य केनापि सम्बन्धेना-सत्त्वात् तत्रैव प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं स्यादत आह, "आदी"ति । आदिना गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-परिग्रहः । अतएवाह, "कर्म्मादा"विति । इत्यञ्च कर्म्म-मात्रस्यैव कालिकतया संयोगवत्त्वात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यासम्भवादतिव्याप्तिरिति भावः । सत्त्वाद्यधिकरण-सामान्य-समवेतत्वाभावस्य संयोगेऽसम्भ-वादाह, "यत्किञ्चि"दिति । प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टेत्यस्य फल-माह, "भूतले"ति । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनो-वृत्ति-प्रतियोगि-कत्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्ने मनो-वृत्तित्वाभावात् प्रतियोगि-वैयधि-करण्यं तत्रेत्यर्थः । द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वे प्रतियोगिता-विशिष्टस्यैवावृत्तित्वाभिधाने * उक्तातिव्याप्ति-निरास इति स्थलान्तरमाह, "गुणे"ति । अत्र च विशिष्ट-सत्तात्वाव-च्छिन्न-प्रतियोगिता विशेष्य-पर्य्याप्त-वृत्तिकेति भावः । विशिष्टान्त-द्वयं मनो गुणयोर्यथाक्रममन्वेति । सामान्य-पद-फलमाह, "संयोग-

* प्रतियोगिता पर्य्याप्त्यधिकरणस्यैवावृत्तित्वविवक्षण इत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सामान्यन्त्वि"ति। तथाच संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोग-व्यक्ति-विशेषस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यावृत्तित्वेऽपि उत्पत्ति-कालावच्छिन्न-संयोगाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति नाव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगितायाः जातित्वेनानवच्छेदात्; जाति-शून्ये च तादृश-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगादि-साध्यक-गुण-कर्म्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः, अद्रव्ये हेतुमति तादृश-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः।

दीधिति-प्रकाशः।

"विशिष्टस्ये"ति, तथाच गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ गुणावृत्तित्वस्य विशिष्ट-सत्तायां शुद्ध-सत्तानतिरिक्तायाम् अभावात् न विशिष्टाभावो निरुक्त-प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यतिव्याप्तिरिति भावः। ननु यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरण-वृत्तितानवच्छेदक-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वक्तव्यमत आह, "समवायेने"ति। अतिव्याप्तिमेव घटयति, "जातिमदि"ति। मेयत्वाधिकरणं जातिमत् जाति-शून्यञ्च, तत्र जातिमति समवायेन वृत्ति-प्रसिद्ध्या प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटत्वाभावादेः प्रसिद्धावपि तत्प्रतियोगिता न जातित्वेनावच्छिद्यते, जातिशून्ये च सम-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वायेन वृत्त्यप्रसिद्धया जातित्वावच्छिन्नाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति भाव: ।

ननु जातेर्व्याप्य-वृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमेव न देयमत:, "संयोगादौ"ति । "गुण-कर्म्मान्यत्वे"ति । एकैकानुपादाने तत्रैव प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं स्यादत उभयान्यत्वमुपात्तम् । अद्रव्ये गुणादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धत्वादाह, "हेतुमतौ"ति । तादृशञ्च सामान्यादिकमिति भाव: ।

दीधिति: ।

मैवं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये निरुक्त-प्रतियोगि-प्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्व-सामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूम-संयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्ड-संयोगे एतद्दण्डाधिकरण-चैत्रानुयोगिकत्वस्य, गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-समवाये च जात्यधिकरण-गुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्ग: ।

दीधिति-प्रकाश: ।

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि-हेतु-सम्बन्धि-निष्ठाभावान्तमाकाशाभाव-साधारणं निर्व्वक्ति, "साध्यतावच्छेदके" त्यादिना । प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धीत्यादि-विवक्षायाञ्च गगनादेर्वृत्तिमत्त्व-पक्षे निष्कृष्यदर्शनीयत्वान्न

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र समाधिरुक्तः। क्वचिच्च तादृश-सम्बन्धेत्यादि-पाठः, तत्र प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध सामान्ये साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये चेत्यर्थः। वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीय-वह्नि-संयोगस्यापि वह्नित्वावच्छिन्न–प्रतियोगिकत्व–धूमाधिकरण–यत्किञ्चित्पर्व्वतानुयोगिकत्वोभयाभावस्य सत्त्वादव्याप्ति-वारणाय, "सामान्य" इति। "निरुक्ते"ति तादृशाभाव–प्रतियोगितावच्छेदक–विशिष्टेत्यर्थः। घटादि-संयोग-निष्ठ-पर्व्वतानुयोगिकत्व-व्यक्ति-विशेषायोगोलकीय-संयोग-निष्ठ वह्नि-प्रतियोगिकत्व-विशेषोभयाभावस्य संयोग-सामान्ये सत्त्वात्तथैवाव्याप्तिरतः, "सामान्योभये"ति।

अत्र च प्रतियोगित्वमनुयोगित्वञ्च सम्बन्ध-निरूपितं प्रतियोग्यनुयोगि-निष्ठम्, अधिकरणतादि--व्यावृत्त--स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, स च सम्बन्ध-भेदेऽपि न भिन्नः। तेन धूम-संयोगे कालिक-सम्बन्धेनायोगोलक-वृत्तित्व-सत्त्वेऽपि नायोगोलकानुयोगिकत्वं, किन्तु धूम-संयोगीय-कालिक-सम्बन्ध एवायोगोलकानुयोगिकत्वमिति नातिव्याप्तिः। एतेन हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वेत्यत्रानुयोगिकत्व-सामान्य-प्रवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूम-संयोगस्य कालिकादि(१)सम्बन्धेनायोगोलकानुयोगिकत्व-सत्त्वात्। संयोगीय-विलक्षणानुयोगिकत्वस्य प्रवेशे च द्रव्यवान् सत्त्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तत्र हेत्वधिकरणीभूत-गुणानुयोगिकत्वस्य संयोग-निष्ठस्याप्रसिद्धेर्द्रव्याभावस्य-गुणे प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावादिति दूषणमलग्नकं, गुणानु-

(१) आदीति नास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

योगिकत्वस्य समवायादावेव प्रसिद्धेरिति । ("विवक्षितत्वा"-दिति, अभावान्तेन विवक्षितत्वादित्यर्थः) (१) ।

"यत्किञ्चिदि"त्यस्य फल(२)माह, "वह्न्यधिकरणायोगोलके"ति, अन्यथा वह्न्यधिकरण-सामान्यानुयोगिकत्व-धूम-प्रतियोगिकत्वो-भयस्य धूम-संयोगे सत्त्वात् धूमाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं न स्यादिति भावः * ।

"निरुक्त"पदस्य फलमाह, "चैत्रान्यत्वे"ति, चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्डवान् एतद्दण्डादित्यादौ चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्डा-भाव-प्रतियोगी एतद्दण्डस्तत्प्रतियोगिकत्व(३)चैत्रानुयोगिकत्वो-भयस्य चैत्र-वृत्ति-दण्ड-संयोगे सत्त्वात् प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं न स्यात्, निरुक्त-पद-दाने तु चैत्र-वृत्ति-दण्ड-संयोगे चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्ड-प्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभाव इति भवति चैत्रान्य-त्व-विशिष्टैतद्दण्डाभावः प्रतियोगि-व्यधिकरण इति भावः । एकस्या एव दण्डव्यक्तेश्चैत्रान्यत्व-विशिष्टत्वेन साध्यत्वं दण्डत्वेन हेतुत्वञ्चैतत् सूचनाय "एतदि"ति (४) । अन्यथा चैत्र-वृत्ति-दण्ड-व्यक्तेश्चैत्रान्यत्व-विशिष्टत्वाभावेन चैत्रान्यत्व-विशिष्ट-दण्डा-भाव-प्रतियोगित्वाभावात्, निरुक्त-पदं विहाय केवल-प्रतियोगि-

---

* तथाचाभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति भावः ।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ ।

(२) प्रयोजनेति पाठः घ ।

(३) प्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगिकत्वेति घ

(४ हेतुत्वञ्च सूचयितुमेतदिति इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतियोगिकत्वोक्तावप्युभयाभाव-सत्त्वेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-सम्भवान्निरुक्त-पदानर्थक्यापातात्। समवायेन साध्यतामपि निरुक्तपद-व्यावृत्तिमाह, "गुणे"ति। यद्यपि सत्ता-समवायस्यैक्यात् गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-प्रतियोगिकत्व—गुणानुयोगिकत्वोभयमपि समवायेऽस्त्येवेति निरुक्त-पदे दत्तेऽपि न प्रतीकारः। न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-प्रतियोगिक-सम्बन्ध एव साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धोऽत एव, "धूमसंयोग" इत्यादिना तथैव दर्शितं, तथाच समवाये गुणानुयोगिकत्व-सत्त्वेऽपि गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-समवाये गुणानुयोगिकत्वाभावात् उभयाभाव इति वाच्यं तथा सति निरुक्त-पद-वैयर्थ्यापातात्। तथापि समवाये नानात्वाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः। अतएवोत्तर-विवक्षायां "समवायस्यैकत्वेऽपी"त्यादिनाऽस्यां विवक्षायाम् अस्वरसं वक्ष्यति।

केचित्तु समवायस्य तत्तन्निरूपितस्यैव सम्बन्धत्वं न तु शुद्धस्य, अन्यथा रूपि-नीरूप-व्यवस्था न स्यात्। तथाच सम्बन्ध-पद-स्वरसात् यद्रूपावच्छिन्न-समवायस्य सम्बन्धत्वं तद्रूपावच्छेदेनैवोभयाभावः सामान्य-पदोपसन्धानाद्वाच्यः, तथाच सत्ता-प्रतियोगिक-समवायस्यापि सम्बन्धत्वात् सत्ता-प्रतियोगिकत्वावच्छेदेन केवल-सत्ता-प्रतियोगिकत्व-गुणानुयोगिकत्वोभय—सत्त्वाद्विशिष्ट-सत्ताभावस्य प्रतियोगि वैयधिकरण्य-क्षतिरतो,"निरुक्ते"ति। इत्यञ्च, "समवायस्यैकत्वेऽपी"ति ग्रन्थस्तु शुद्धस्य समवायस्यैव कस्मिंश्चिदधिकरणे कस्यचित्सम्बन्धत्वं न तु तत्तन्निरूपितस्येत्याशयेन योज्य इत्याहुः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्त-प्रतियोग्यनधिकरण-हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-स्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"स्वरूप-सम्बन्धेने"ति । गगनादेरवृत्तित्व-प्रवादस्तु संयोग-समवाय-सम्बन्ध-पर इति भावः। "निरुक्त-प्रतियोग्यनधिकरणं" प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-भिन्नम् । "प्रतियोगिता-सामान्ये" तादृश-प्रतियोगिता-सामान्ये । (महाकालो घटवानित्यत्र समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-घटाभावमादाय लक्षण-समन्वयः ।) (१) धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटाद्यभाव-प्रतियोगितायाम् उभयाभाव-सत्त्वादतिव्याप्तिरतः "सामान्य" इति। वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायावच्छिन्न-वह्न्यभाव—संयोगावच्छिन्नमहानसीयवह्न्यभाव--प्रतियोगितयोरेकैकाभाव-सत्त्वादुभयाभावानुधावनम् । "तेन सम्बन्धेने"ति ।* न चैवं

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति ग ।

* ननु निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरण-यद्धर्मावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं नास्ति तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्येकाभावघटितलक्षणसम्भवे कथं दीधितिकृतोभयाभाव-घटित-लक्षणं कृतमिति चेन्न इदं प्रमेयवत् जन्यज्ञानत्वादित्यत्र समवायेन प्रमेयसाध्यकेऽव्याप्ते-स्तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । न च तत्र संयोगेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समवायेन गगनादेरपि व्यापकत्वं स्यात् समवायेन गगनाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावादिति वाच्यं तथात्वेऽपि सामानाधिकरण्याभावेनैव व्याप्ति-लक्षणेऽतिव्याप्त्यभावात्। गगनादि-व्यावृत्त-व्यापकत्वस्य निर्व्वचनीयत्वे तु साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरण-वृत्तितावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदके विशेषणीयं, तेन वह्न्याकाशोभयत्वादिनापि न व्यापकतेति।

यद्धर्म्मावच्छिन्नत्वमभाव-प्रतियोगिता-निष्ठं विलक्षणं निवेश्यम्। अन्यथा विषयतया ज्ञानावच्छिन्नस्य समवायेन साध्यतायां ज्ञानावच्छिन्न सुखी दुःखादित्यादौ हेतु समानाधिकरण-घट-पटाद्यभाव-प्रतियोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्व-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभय-सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः, विषयता-सम्बन्धेन ज्ञानाश्रयेऽपि ज्ञानावच्छिन्नत्व-सत्त्वात्. ज्ञानावच्छिन्नो घट इति प्रतीतेः। तदपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्धेन बोध्यं, तेन वह्निमान् वह्न्यवयवत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां विषयितया वह्नित्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेर्योऽभावस्तत्प्रतियोगितायां विषयितया वह्नित्वावच्छिन्नत्व-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभय-सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति।

दीधितिः।

समवाय-सम्बन्धेन मेय-सामान्याभावस्य सामा-

प्रमेयाभावः प्रसिद्ध इति वाच्यं संयोगावच्छिन्न-प्रमेयाभावस्य संयोगेन द्रव्यं नास्तीत्यभाव-समनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वमिति तथाच तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिदुर्व्वारैवेति ध्येयम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

विषयितया मेयत्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेरभाव-प्रतियोगितायां विषयितया मेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूप-सम्बन्धेन साध्य-तावच्छेदकतावच्छेदकेन तदवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह, "मेयत्वादेरपी"ति ।

दीधितिः ।

अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादि-प्रतियोगि-कत्व-गुणाद्यनुयोगिकत्वोभय-सत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरि-त्यादौ वह्नि-धूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वा-वच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

गगनादेरवृत्तित्व-पक्षेऽपि पूर्व्व-कल्पो न सम्यगिति दर्शयति "अतएवे"ति । अत्र * संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विर-हेणातिव्याप्ति विरहेऽपि (१) द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरित्य-न्वयः ।"विरहेऽपी"ति,तथाच पूर्व्व-कल्पेऽपि तत्रातिव्याप्ति-सम्भावना

---

* वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्रेत्यर्थः ।

(१) द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपीति पाठः घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नेत्यर्थः। न च वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोग-सामान्ये द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विरहादिति * वाच्यं निरुक्त-प्रतियोगिकत्वेत्यनेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-विशिष्ट-धी-नियामकता-विशेषस्य संसर्ग-निष्ठस्य विवक्षितत्वात्, उभयत्वावच्छिन्न-विशिष्ट-धी-नियामकत्वञ्च एकाधिकरणकोभय-संयोग-द्वये,(१) (अन्यथा पर्व्वतो वह्नि-धूमोभयवानिति प्रतीत्यनापत्तेः)(२)। एवमेव चैत्रानुयोगिक-दण्ड प्रतियोगिक-संयोगेऽपि चैत्रान्यत्व-विशिष्ट-दण्ड-प्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभावः संगच्छते। इत्यञ्च संयोगस्येत्यस्य अयोगोलकानुयोगिक-संयोगस्येत्यर्थः। महानस-वृत्ति-संयोग-द्वये द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व सत्त्वादिति ध्येयम्। "विरहेऽपि चे"त्यत्र चकारः प्रामादिक इति भावः (३)। वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व विरहेऽपि च नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्व्वेत्येव पाठ इत्यन्ये।

वस्तुतस्तु साध्य-साधन-भेदेन लक्षण-भेदात् वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यादावुभयत्वावच्छिन्न-साध्यक-व्याप्ति-लक्षणे निरुक्त-पद-दानेऽसम्भव इत्यतस्तत्र निरुक्त-पदं न देयम्। तथाच वह्नि-धूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह, "वह्निधूमोभयवानि"त्यादिना। "विरहेऽपि चे"ति तथाचासम्भव-सम्पादकतया निरुक्त-पदाप्रक्षेप इत्येतत् सूचनायेति, यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम्।

---

* तथाच साध्याभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः।

(१) संसर्गद्वये इति घ। (२) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ।

(३) भाव इत्यत्र बहव इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः।

प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः, सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते। दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु प्रतियोगित्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, तत्र च नियम-घटित सम्बन्ध-प्रवेशादात्माश्रय इत्यत आह, "प्रतियोगित्वादिश्चे"ति। आदिनाऽनुयोगित्व-निरूपितत्व-वृत्तित्वानां परिग्रहः। "न सम्बन्धत्वेने"ति, किन्तु प्रतियोगित्वत्वादिना सम्बन्ध-विधया निविष्ट इति भावः।

ननु सामानाधिकरण्यं सम्बन्धि-सम्बन्धित्वं, तत्र च सम्बन्धत्व-प्रवेशादात्माश्रय इत्यतः "सामानाधिकरण्येऽपी"ति।

ननु यत्र सम्बन्ध-सामान्येनैव व्याप्तिस्तत्र सम्बन्धत्वं निविष्टम् अतो "दर्शितञ्चे"ति, प्रकारता विशेष्यतान्य-विशेषण-विषयक-धी-विषयत्वादि(१)रूपमित्यर्थः।

दीधितिः।

अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति

---

(१) आदीति नास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतीति-नियामको भावाभाव-साधारणः स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, अतो नाभाव-साध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु (२) अभावत्वं द्रव्यादि-षट्कान्योन्याभाववत्त्वं, तथाचाभाव-साध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह "अभावत्वञ्चे"ति । इदमिह नास्तीति प्रतीति-नियामक-भावाभाव-साधारणाभावत्व-प्रवेशे तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तादृश-प्रतीति-नियामकाभाव-प्रतियोगितायां तादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभाव-सत्त्वादत "इदमिदं न भवती"त्युक्तम् । "भावाभावसाधारण" इति, भाव स्वरूपाभाव-मात्र-प्रवेशे घटाभिन्नं मेयत्वादित्यादौ (३) व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोऽभावोपादानम् ।

दीधितिः ।

तदपि वा नोपादेयं प्रयोजन-विरहात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृश प्रतियोगितायामुभयाभाव विवक्षयैव सामञ्जस्ये तदुपादानमपि न कर्त्तव्यमित्याह "तदपी"ति ।

(२) नन्विति नास्ति ग ।

(३) घटाभिन्नं मेयत्वादित्यत्र भावसाध्यक इति पाठः घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

विषयता-तत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्व-तत्त्व-सम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक-देशिनः ।

इति श्रीमद् रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमान-खण्डे सिद्धान्तलक्षण-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु घटाभाव-प्रतियोगित्वं घटस्वरूपं घटत्व-स्वरूपं वा? आद्ये घटाभाव-प्रतियोगीत्यस्य घटोऽभाव-घटवानित्यर्थः स्यात्तथाचाननु-भवः । द्वितीये घटोऽभाव-घट इत्याकारः स्यात्तत्रापि च स एव दोषः । एवमधिकरणत्वमपि न संयोगादिरूपं, वदरस्यापि कुण्डा-धारत्व-प्रसङ्गात् अत आह "विषयते"ति । "तत्त्वादिवदि"ति, नैया-यिकैकदेशिनाप्यतिरिक्त-विषयता-स्वीकारात् तस्य दृष्टान्तता। अत-एवातिरिक्त-विषयतावादि-मत इति तत्र दर्शयति । "तत्त्वादी"ति, विषयतात्वादीत्यर्थः। आदिना प्रकारता-विशेष्यता-तत्त्व-परिग्रहः । "तत्त्वे"ति प्रतियोगित्वत्वाधिकरणत्वत्वेत्यर्थः ।

इति श्रमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे सिद्धान्त-लक्षण-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणम् ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणे दीधितिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, सम्भवति लघौ धर्म्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेय-धूमत्व-कम्बु-ग्रीवादिमत्त्व-घ्राण-ग्राह्य-गुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वं किमिति तन्निरूपयति "नन्वि"त्यादिना । "इह" एतल्लक्षणे *। "सम्भवति" समनियते लघौ (१) सम्भवति । (ननु प्रमेय-धूमत्वस्य धूमत्व-घटितत्वात् वक्ष्यमाण-रीत्या न तत्र धूमत्व-भेदः † सम्भवतीत्यत आह "कम्बु-ग्रीवे"ति) (२) कम्बुग्रीवात्वादिकं (३) संस्थान-वृत्ति-जाति-भेदः, परम्परा-सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वं, अतएव गौरव-

---

* अत्रानुमानवाक्यं यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम् एतल्लक्षणघटकत्वाभाववत् स्वसमनियत-लघुधर्म्मत्व-कालीन-गुरुधर्म्मावृत्तित्वादिति ।

† तद्भिन्नत्वं तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीति विषयत्वमिति यावत् तथाच तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वाविषयक-प्रतीति-विषयत्वस्य प्रमेय-धूमत्वेऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

(१) लघौ इति नास्ति घ ।

(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग ।

(३) कम्बुत्वादिकमिति पाठः घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मपीति भावः। ननु पार्थिवत्वादि-व्याप्य-नानाघटत्वानां कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वं न समनियतं अतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं भवत्येवेति नातिव्याप्तिरतो "घ्राणग्राह्ये"ति। इदमपि यथाश्रुतं यद्यपि न गन्धत्व-समनियतं अतीन्द्रिय-गन्धे तदभावात्। न च ग्राह्यत्वं ग्रहण योग्यत्वं योग्यतावच्छेदकञ्च गन्धत्वमेवेति वाच्यम्। तथा सति प्रमेय-धूमत्व-तुल्यतापत्त्या पृथगुपन्यासानौचित्यात्। तथापि घ्राण-ग्राह्य-वृत्ति गुणत्व-व्याप्य-जातिमत्त्वं तद्वाच्यं, तस्य च न गन्धत्व-घटितत्वं, गन्धत्वाविषयक-सुरभित्वादि-विषयक-प्रतीत्या विषयीकरण-सम्भवात्, वक्ष्यमाण-रीत्या चावच्छेदक-भेद-सत्त्वा-दिति भावः। (यद्वा घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्य-गुणत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं, तस्य च परम्परासम्बन्धेन गन्धत्व-समनियतत्वात् तेन रूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिर्यथा श्रुतैवेति।) (४) "अतथात्वेन" प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन।

दीधितिः।

नाप्यनतिरिक्त-वृत्तित्वं, प्रतियोगितायाः स्वरूप-सम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

तत्तत्प्रतियोगितामादायानतिरिक्तवृत्तित्वं निर्व्वाच्यं, तथा-

(४) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विध-प्रतियोगितात्वेनानुगतीकृत-प्रतितोगितामादाय वा ? आद्ये दोषमाह "प्रतियोगितायाः" इति। प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतुमाह "स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः" इति। "धूमत्वादेरपी"ति, तथा चानेक-वृत्ति-धर्म्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

न च तथाविध-यत्किञ्चिदेकाभाव-प्रतियोगिता-सामान्य-शून्यावृत्तित्वं तत्, अतएवातिरिक्त-सामान्या-भावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्-साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्यं, वह्नि-घट-वृत्ति-द्वित्व-तार्णातार्ण-दहन-वृत्ति-द्वित्वाद्यवच्छिन्न-प्रति-योगिताकाभाव-प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-वह्नित्वादा-वतिप्रसङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति "न च तथाविधे"ति। हेतु-समाना-धिकरण-प्रतियोगि-व्यधिकरणेत्यर्थः। प्रतियोगि-व्यधिकरण-हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्य-शून्यत्वस्याप्रसिद्धिः, तादृश-प्रतियोगिता-सामान्यस्य* केवलान्वयित्वात्। स्वान्यूनवृत्ति-तादृश-प्रतियोगिता-सामान्यकत्वोक्तौ चासम्भवः, सर्व्वस्यैव साध्य-

* वैयिष्ठ्यव्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नाभावमादायेति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तावच्छेदकस्य स्वान्यूनवृत्तिताद्दश-प्रतियोगिताकत्वादत (१) आह "यत्किञ्चिदेके"ति। एक-पदं तत्तदभावानां प्रातिस्विक-रूपेण-ग्रहणस्य, यत्किञ्चित्पदञ्च ताद्दश-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तत्तद्भेद-कूटवत्त्वस्य च लाभायेति ध्येयम्। तत्तदभाव-प्रतियोगि-तात्वावच्छिन्नाभाव लाभाय "सामान्ये"ति। न च प्रमेयवान् मेयत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः समवायावच्छिन्न-प्रमेय-सामान्याभाव-प्रतियोगितायाः केवलान्वयि-त्वेन तच्छून्याप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वस्य ताद्दश-प्रतियोगितानवच्छेदक-त्वादिति वाच्यं, स्वान्यूनवृत्ति-ताद्दशप्रतियोगिता-सामान्यकत्वे तात्पर्य्यात्। (यद्वा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक प्रमे-याभावस्य सत्त्वाभावादनतिरिक्तत्वात्तस्य प्रतियोगी सन्नेव प्रति-योगितासामान्य-शून्यत्वन्तु सामान्यादौ प्रसिद्धमिति) (२)। "तत्" अनतिरिक्तवृत्तित्वम्। "अतएव" यत्किञ्चिदेकाभाव-प्रवेशादेव। "अनवच्छेदकत्वापातात्" ताद्दश-यत्किञ्चिदेकाभाव प्रतियोगिता-नवच्छेदकत्वापातात्। "तत्साधनं इति अतिरिक्त-सामान्याभाव-साधनम्। "सङ्गच्छत" इति, अन्यथा वह्नि-समानाधिकरण-विशेषाभाव-कूट-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवातिप्रसङ्ग-वारणे तत्सा-धनं व्यर्थमेव स्या(३)दित्याशयः। ननु ताद्दश-प्रतियोगित्वा-

---

(१) स्वान्यूनवृत्ति-ताद्दश-प्रतियोगिताकत्वादत इत्यत्र ताद्दश-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्ववत्त्वादत इति पाठः घ।

(२) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग।

(३) स्यादिति नास्ति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं निर्व्वाच्यमत आह "तार्णे"ति, "द्वित्वादी"त्यादिना यावत्त्व-परिग्रहः ।

दीधितिः ।

एतेन अन्यून-वृत्तित्व-विशेषितमपि परास्तम्, अतएव नानाप्रतियोगि-वृत्त्येक-प्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"एतेन" तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेन । "विशेषितम्" अनतिरिक्तवृत्तित्वम्, "अतएव" वह्नित्वादावतिप्रसङ्गादेव, "न निस्तार" इति, धूमत्वादेरिव सर्व्वस्यैव तादृश-प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेन व्याप्ति-लक्षणस्यासम्भवापातादिति भावः ।

दीधितिः ।

लघुरूप-समनियत-गुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः तादृश-तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्त-वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु तथापि प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-घटित-विवक्षायां प्रमेय-धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः सम्भवतीत्यत

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आह "लघुरूपे"ति, "तादृशे"ति, तादृश-लघु-रूप-समनियतं यद्गुरु-रूपं प्रमेय-वह्नित्वादि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेः, तथा चैतद्विवच्चायामतिव्याप्ति-विरहेऽपि प्रमेय-वह्निमान् धूमादित्यादाव-व्याप्तिरिति भावः।

"प्रतियोगितावच्छेदके"ति, प्रतियोगितानतिरिक्त-वृत्तित्व-मित्युक्तौ हेतु-समानाधिकरण-यत्किञ्चिदेकाभावत्वादेरपि प्रवेशे गौरवम् अनेक-वृत्त्येक-प्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि द्वित्वावच्छिन्न-प्रति-योगिताया व्यासज्यवृत्तित्वानङ्गीकारे तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अपि वह्नित्व-समान-वृत्तिकत्वात्तदनतिरिक्त-वृत्ति-वह्नित्वस्यापि अवच्छेदकत्वापत्तिरतोऽवच्छेदक पर्य्यन्तानुधावनम्। प्रतियोगितावच्छेदकञ्च विशिष्योपादेयं, * तेन तादृश-प्रतियोगि-तावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां तत्तद्वह्नित्वानाम् अनतिरिक्त-वृत्ति-त्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः।

तदनतिरिक्तवृत्तित्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामक-सम्ब-न्धेन तदभाववति साध्यतावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेनावृत्तित्वं, तेन तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वादेरपि कालिक-सम्ब-न्धेन वह्नि वृत्तित्वात् सम्बन्ध-सामान्येन तदभाववति समवायेन वह्नित्वस्यावृत्तावपि न क्षतिः। न वावच्छेदकता-नियामक-सम-वाय(१)सम्बन्धेन घटत्वादेरभाववति कालादौ कालिक-सम्बन्धेन घटत्वादेर्वृत्तित्वेऽपि अवच्छेदकत्व-क्षतिः। महाकालो ध्वंसवान्

* तथाच यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थः।

(१) समवाय इति नास्ति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कालपरिमाणादित्यादावपि आकाशत्व-घटत्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकम्। तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वाभाववति गगनत्वादिध्वंसत्वीय-स्वरूप-सम्बन्धेनावृत्तेरिति।

दीधितिः।

स्व-समान-वृत्तिकस्यावच्छेदकं ग्राह्यम्। तत्त्वञ्च स्व-पर्य्याप्त्यधिकरण-पर्य्याप्ति-वृत्तिकत्वं, यावत्त्वादिकन्तु न तथा।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु तथाविध-प्रतियोगितावच्छेदक-तार्णतार्णोभयत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव वह्नित्वादिकमित्यसम्भव इत्यत आह,* "स्वसमाने"ति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतम्। ननु समानत्वम् अन्यूनानतिरिक्ताधिकरणकत्वेन समवायित्वादिना वा? द्वयमपि तादृशो-

---

* ननु प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिणि प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिवारणाय स्वाधिकरणवृत्त्यन्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वं वाच्यं, स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतम्, एवञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वं स्वं नैतादृशं तदधिकरणे वह्नौ उभयत्ववद्भेदसत्त्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमिति वह्नित्वस्य नावच्छेदकत्वमिति किं स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशेनेति चेन्न वह्नित्वाधिकरणे उभयत्ववद्भेदासत्त्वात् तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेवोभयत्वमिति वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वापातात्तदनुसरणम्; एको न द्वौ इत्यादिप्रतीत्या हि एकस्मिन् द्वित्ववद्भेदो न विषयीक्रियते किन्त्वेकत्वे द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावस्तथाच वह्नौ उभयभेदासत्त्वादुभयत्वमनवच्छेदकमिति समानवृत्तिकत्वनिवेश इति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भयत्वादौ गतमत आह, "तत्त्वञ्चेति। स्व-समानवृत्तिकत्वञ्चे-त्यर्थः। उभयत्वादेरपि वह्नित्वाधिकरणे पर्य्याप्तिराह, "स्व-पर्य्याप्तौ"ति स्व-पर्य्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्न-पर्य्याप्तिकत्व(१)मित्यर्थः*। तेन यावद्वह्नीनामेव वह्नित्व-पर्य्याप्त्यधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। प्रत्येक-रूपावच्छिन्न-पर्य्याप्त्यवच्छेदकत्वञ्च प्रकृते ग्राह्यं यावान् वह्निरिति प्रत्यये च वह्नित्वपर्य्याप्तित्वेनानुगतानां तावत्पर्य्याप्तीनामवच्छेद-कतया यावत्त्वं भासते न तु प्रत्येकरूपावच्छिन्नपर्य्याप्तेरिति † न यावत्त्वादौ वह्नित्व-समानवृत्तिकत्वमिति भावः।

यत्तु स्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकता-व्यापक-पर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्व-मर्थः। वह्नित्व-पर्य्याप्त्यवच्छेदक-तत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेन यावत्त्व-स्यापर्य्याप्तेर्न तत्रातिप्रसङ्ग इति। तन्न तथासत्यनतिरिक्तवृत्ति-त्वांशस्य वैयर्थ्यादिति।

उभयत्वादेरपि वह्नित्व पर्य्याप्त्यवच्छेदकावच्छेदेन समवाय-सत्त्वादाह, "पर्य्याप्तिवृत्तिकत्व"मिति, वह्नित्व-पर्य्याप्त्यवच्छेदकाव-च्छिन्नपर्य्याप्तिकं महानसीयत्वादिकमपीति तदनतिरिक्तवृत्तित्व-मुक्तम्। "यावत्त्वादिक"मित्यादिना तार्णातार्णोभयत्व-परिग्रहः। "न तथा" न वह्नित्व-पर्य्याप्त्यधिकरण-पर्य्याप्तिकम्।

---

* तथाच वह्नित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकं तत्तद्वह्नित्वं तदवच्छेदेन नोभयत्वं पर्य्याप्त-मिति भावः।

† यावत्त्वे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यवच्छेदकता न स्वीक्रियते इति भावः।

(१) पर्य्याप्तिवृत्तिकत्वमिति ख।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीधितिः ।

पर्य्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीति-साक्षिकः स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष एव ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु पर्य्याप्तिः समवाय एव, स च प्रत्येक-वृत्त्यावपीत्यत आह, "पर्य्याप्तिश्चे"ति । "एको घट" इति एकमात्र-वृत्ति-धर्म्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्य्याप्तिं दर्शयितुम् । "इमौ द्वा"विति उभय-वृत्ति-धर्म्मावच्छेदेनैव द्वित्वस्य पर्य्याप्तिरिति दर्शयितुम् ।

दीधितिः ।

त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादि-समान-वृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रत्येकवृत्तित्व-व्यासज्यवृत्तित्वाभ्यामेव समानता, तथाच वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तदुभयत्वस्य समान-पर्य्याप्तिक-वह्निधूमाकाश-त्रित्वानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह "त्रित्वादिकमपी"ति ।

ननु द्वौ न स्त इति प्रतितौ प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामकतया पर्य्याप्तिरेव सम्बन्धी भासते न समवायः, अन्यथा (१)

(१) अन्यथेत्यत्र तथा सतीति पाठः घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रत्येक-सत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रयियोगिसत्त्वात् द्वित्वावच्छिन्नाभावो न स्यात्, तथाच पर्य्याप्ति-सम्बन्धेन उभयत्वाभाववति प्रत्येक-वह्नौ वह्नित्वस्य सत्त्वेनैवावच्छेदकत्वाभावे किमिति स्वसमानवृत्तिकत्व-मवच्छेदक-विशेषणमिति चेत्तादृश-सम्बन्ध-विशेषेणानतिरिक्तवृत्तित्व-लाभायैव तदुपादानमित्येके।

पर्य्याप्ति-सम्बन्धेन द्वित्वस्याभावो न प्रत्येकस्मिन्, अन्यथा उभयत्वेव प्रत्येक-रूपेण द्वित्वाभाव-सत्त्वादिमौ न द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः। न च तदुभयत्वावच्छेदेन (१) द्वित्ववत्ता-ज्ञानं विरोधि तत्रेति वाच्यम्। तदुभयत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वमादाय (२) तादृश-प्रतीत्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। तादृश-प्रतीतिं प्रत्यपि विरोधित्व-कल्पने तदपेक्षया तत्र द्वित्वाभावानभ्युपगम एव लाघवात्, एको न द्वौ इति प्रतीतिर्द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावावगाहित्वेनैवोपपत्तेरित्यन्ये।

परे (३) तु तादृश-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाभाववद्वृत्तित्वमित्युक्तौ तार्णतार्णोभयत्वमपि न प्रतियोगितावच्छेदकं स्यात् उभयत्वाभाववत्प्रत्येक-पर्य्याप्तत्वादुभयत्वस्य, तथाच तत्साधारण्याय प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वस्याभाव-विशेषणस्यावश्यकत्वे वह्नित्वादावति-व्याप्तिरतः स्वसमानवृत्तिकत्व-विशेषणम्। न च प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं प्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्वं, उभयत्वा(४)नधि-

(१) अवच्छेदेनैव इति घ।
(२) तथापीत्यधिकं घ।
(३) अपरे इति घ।
(४) द्वित्वा इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करणञ्च प्रत्येकमपीति तद्दोष-तादवस्थ्यं, पर्य्याप्त्यवच्छिन्न-समवायस्यैव प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वेन तत्र पर्य्याप्त्यंशं विहाय समवाय-सम्बन्धेन यत्प्रतियोग्यधिकरणं तदन्यत्वस्यैव लाघवेन विवक्षणात्। यद्वा द्वौ नस्त इति प्रतीतेरवच्छेदकता-नियामकः पर्य्याप्त्यवच्छिन्न-समवाय एव सम्बन्धो भासते, तथाच तेन सम्बन्धेन तदभाव-विवक्षणे तार्णतार्णोभयत्वादेरवच्छेदकत्व-सम्पत्तये प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वविवक्षणापत्तेरतः पर्य्याप्त्यंशमनुपादाय समवायादि-रूपमेव प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामकसम्बन्धमादाय तदनतिरिक्तवृत्तित्वं निर्व्वाच्यम्। तथा सति वह्नित्वादावतिव्याप्तिरतः स्वसमानवृत्तिकत्वमिति प्राहुः।

दीधितिः।

घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः। एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्म्मान्यूनवृत्ति-धर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं, तेनोक्ताव्याप्ति-निरासः।

दीधिति-प्रकाशः।

"घटकञ्चे"ति, प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष इत्यर्थः। (द्वितीयकल्पं परिष्करोति) (१) "एवञ्चे"ति, स्वसमानवृत्तिकत्व-(२) विवक्षणे चेत्यर्थः*। अन्यथा

---

* तथाच यद्धर्म्मसमानवृत्ति यद्धर्म्मान्यूनवृत्तिर्यस्तदवच्छिन्नत्वमित्यर्थ इति भावः।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग। (२) वृत्तिकत्वस्य इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वह्नित्वान्यूनवृत्ति-तार्णतार्णोभयत्वावच्छिन्नत्वस्य संयोगावच्छिन्नत्वस्य च धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वादसम्भव एव स्यादिति भावः। "उक्ताव्याप्ती"ति, लघु-रूप-समनियत-गुरु-रूपेण साध्यतायामव्याप्तिरित्यर्थः (१)।

नन्वेवमपि प्रमेयवान् सत्तावत्त्वान् वा मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, प्रमेयत्वस्यावच्छेदकस्याभावाप्रसिद्ध्या सत्तायाः समवायेनाभाववति साध्यतावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या च साध्यतावच्छेदके प्रमेयत्वे सत्तायाञ्च तादृशावच्छेदकत्वस्य विरहात्। अवच्छेदकानतिरिक्तवृत्ति-पदेन स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-तादृशावच्छेदकतावच्छेदकस्य विवक्षणेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, तत्र धूमत्वस्य स्वरूपत एवावच्छेदकत्वेनावच्छेदकतावच्छेदक(२)स्याभावात्, स्व-समानाधिकरणाभाव-(३) प्रतियोगितावच्छेदक-वृत्ति-तद्व्यक्तित्वं यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमवच्छेदकत्वमित्यभिधानेऽपि दण्डिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्व समानाधिकरणा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत--दण्ड--वृत्ति-तत्तद्व्यक्तित्वानां दण्ड-समानाधिकरणाभाव–प्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदक-लक्षणस्य दण्डादावव्याप्तिः। न च दण्डित्व-सामान्य-लक्षणाधीन-दण्डिमात्र-विषयक-ज्ञानमेव दण्डाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं, तथा

(१) गुरुरूपावच्छिन्नसाध्यताकाव्याप्तीत्यर्थ इति पाठः घ।

(२) अवच्छेदकत्व इति घ।

(३) स्वसमानाधिकरणाभावेति नास्ति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

च तज्ज्ञानीय-तद्व्यक्तित्वं दण्ड-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-नवच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। जात्यतिरिक्त-पदार्थस्य किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वेन दण्डि-भिन्नाविषयक-(५) दण्डि-विशेष्यक-ज्ञानत्वेनावच्छेदकत्वे वाच्ये, तदपेक्षया दण्डत्वेनै-वावच्छेदकत्वे लाघवादाह "वस्तुत" इति।

दीधितिः।

वस्तुतस्तु तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववदसम्बन्ध-स्व-विशिष्ट-सामान्यकत्वं, स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठा-भावप्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वं वा तदनतिरिक्त-वृत्तित्वं वक्तव्यम्। अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक--गुणान्यत्ववि-शिष्ट-सत्तात्व-तुल्य-वृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः।

दीधिति-प्रकाशः।

"तदवच्छिन्ने"ति, तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धं यद्विशिष्ट-सामान्यं तत्त्वमित्यर्थः। तत्पदं तादृश-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदक-परम्*। भवति हि वह्नि-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगि-तायाः स्वरूप-सम्बन्ध-रूपं यदवच्छेदकं धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाव-

---

* हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपरमिति भावः।

(१) भिन्नाविशेष्यक इति घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वति प्रमेय-धूमत्व विशिष्ट-सामान्यमसम्बद्धमेवेति प्रमेय-धूमत्व-मप्यवच्छेदकम् ।

अत्र तादृश-धूमत्वाश्रय-प्रतियोगिक-धूमाकाशोभय(१)त्वाव-च्छिन्नाभाववति धूमत्व-विशिष्टस्य सम्बन्धत्वाद्धूमत्वादावव्याप्तिरत-स्तदवच्छिन्नेति । न च तत्र तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्या (२) न व्याप्ति-लक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गगनत्वस्यैव तथात्वात् । गग-नत्व विशिष्टस्य कुत्राप्यधिकरणेऽसम्बद्धत्वेन तदवच्छिन्नाभाववत्य-सम्बद्धत्वात् ।

धूमत्वावच्छिन्नाभावस्यापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन(३) धूमवति सत्त्वात् गगनत्व-रूप-तादृशावच्छेदकमादाय धूमत्वादिकमप्यनव-च्छेदकं स्यात्, अतः प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेनाभावो विशेष-णीयः (४) । तदर्थञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन तत्प्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यनधिकरणत्वं * (तेन प्रतियोगितावच्छे-दकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् सामान्यस्य वेत्यादि-विकल्पोक्त-दोषानवकाशः) (५) । न वा (६) समवायेन धूमानधिकरण-पर्व्वतादौ धूमत्व-विशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि धूमत्व(७)स्यावच्छेदकत्व-क्षतिः । सम्बन्ध-सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-विवक्षणे घट-

---

* तथाच तदवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणासम्बन्ध-विशिष्टसामान्यकत्वमित्यर्थ इति तु तत्त्वम् ।

(१) धूमघटोभय इति घ ।
(२) अप्रसिद्धाविति घ ।
(३) कालाद्यवच्छेदेनेति घ ।
(४) विशेष्य इति घ ।
(५) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ ।
(६) नवेत्यत्र तेनेति घ ।
(७) न धूमत्व इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रूप-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-पटत्वावच्छिन्नस्यानधिकरणे गगनादौ घटत्वत्व-विशिष्टादेरसम्बद्धत्वात् अयं घटत्ववान् घटरूपादित्यादौ नाव्याप्तिः, * न वा द्रव्यं गुणादित्यत्र पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य तादृशस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्व-रूप-प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्वत्व-विशिष्ट-सामान्यस्यासम्बद्धत्वेऽपि क्षतिरिति। तदवच्छिन्नाभावोऽपि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये इत्यादि-क्रमेण प्रतियोग्यसमानाधिकरणः, तेन न कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-क्षतिः।

तादृशाभाववदसम्बद्धत्वञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन तादृशाभाववत्सम्बद्धत्व-सामान्याभावः, तेन गगनत्वादि-विशिष्ट-सामान्यस्यापि गगनत्वावच्छिन्नाभाववति तादात्म्येन वृत्त्यनियामक-सम्बन्धादिना सम्बद्धत्वात्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धौ न व्याप्ति-लक्षणासम्भवः। † न वा तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-महानसीय-वह्नित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वह्नित्व-विशिष्ट-सामान्यासम्बद्धत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः।

तादात्म्येन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरसम्बद्ध-

---

* गगने संयोगेन वह्नेः सम्बन्धत्वात् वह्निमान् धूमादित्युपेक्षितमिति भावः।

† सामान्याभावनिवेशव्यावृत्तिमाह नवेत्यादिना।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वेति । स्वविशिष्टेति करणाच्च गुणकर्म्माख्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातिमत्त्वादित्यत्र विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति गुणे विशिष्ट-सत्तात्वाश्रयीभूत सत्तायाः सम्बद्धत्वेऽपि विशिष्ट-सत्तात्वस्य नाव-च्छेदकत्व-क्षतिः ।

स्व-विशिष्टत्वं यद्यपि(१) न साध्यतावच्छेदकता-घटक-सम्बन्धेन, कालो दण्डिमान् ध्वंसवान् वा काल-परिमाणादित्यादौ वृत्तिता-नियामक-संयोगेन ध्वंसत्वीय-विशेषणता-विशेषेण वा साध्यताव-च्छेदकतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेः, गगनत्वादेस्तेन सम्बन्धेना-वृत्तेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकता-घटकेन, कम्बुग्रीवादि-मत्त्वान् मेयत्वादित्यत्र घटत्व-निष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकता-घटकी-भूत-समवायेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य वृत्तेरप्रसिद्धेरनवच्छेदकत्वा-पातात् । वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितया वह्नित्ववज्-ज्ञाना-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-वह्नित्व-विशिष्ट-ज्ञानादेस्तदवच्छि-न्नाभाववत्यसंयुक्तत्वात्, वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च । नापि सम्बन्ध-सामान्येन, घटत्वावच्छिन्नाभाववति गगनत्वावच्छिन्नाभाव-वति च कालिकादि-सम्बन्धेन घटत्व-गगनत्वादि-विशिष्टस्य साध्य-तावच्छेदकीभूत-संयोग-सम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्तादृशावच्छेदकाप्रसि-द्ध्याऽसम्भवात् । नापि साध्यतावच्छेदकताघटक-प्रतियोगिताव-च्छेदकताघटकान्यतर-सम्बन्धेन, कालिक-सम्बन्धेन दण्ड-विशिष्टस्य कालिक-सम्बन्धेन साध्यतायां काल परिमाण-हेतौ (२) तादृशाव-

(१) विशिष्टत्वञ्च इति घ।

(२) कालपरिमाणे हेतौ इति घ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

च्छेदकाप्रसिद्ध्यापत्तेः। तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वादेः कालिक-सम्बन्धेनाश्रयस्य घटादेस्तदवच्छिन्नाभाववति कालादौ सम्बद्धत्वात्, कालभेद-विशिष्ट-गगनत्वस्य कालिकसम्बन्धेन घटावृत्तितयाऽन्यतर-सम्बन्धेन तद्विशिष्ट-सामान्यस्य तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धतया तत्रावच्छेदक प्रसिद्धावपि तादात्म्येन धूम-सम्बन्धिनः संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-धूमत्वावच्छिन्नाभाववति प्रतियोगितावच्छेदकता-घटक-समवायेन धूम-विशिष्टस्य परमाण्वादेः संयुक्तत्वेन धूमादेरनवच्छेदकत्वात्। तथापि तदवच्छिन्नाभाववति येन येन सम्बन्धेन यद्विशिष्ट-सामान्यमसम्बद्धं तेन तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न भिन्नं साध्यतावच्छेदकता-घटक-सम्बन्धेन यद्धर्म्म-प्रकारक-ज्ञानं तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वर्त्तुलार्थः(१)। विषयिता-सम्बन्धेन वह्नित्व-प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न-भिन्नं समवायेन वह्नित्व-प्रकारक-ज्ञानमपीति वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेर्नावच्छेदकत्व-सम्भवः। अतएव प्रमेय-धूमत्व-प्रकारक ज्ञानत्वावच्छिन्ने धूमत्व-प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न-भेदाभावात् स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वस्य लक्षणे प्रवेशेऽपि न तत्रातिव्याप्तिसम्भव इत्यभिप्रेत्य तादृश-लघु-रूपाघटितं कम्बुग्रीवादिकमुपक्रान्तत्वानवच्छेदक-लक्षण-पूर्व्वपक्षोपक्रमे दीधिति-कारः। विवेचयिष्यते चेदमधिकम्। महानसीय-वह्नित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक तादृशाभाववति वह्नित्व-विशिष्टस्य महानसीय-वह्नेरसम्बद्धत्वात्

(१) वङ्कुलार्थः इति ष।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सामान्येति, पर्व्वतीय-वह्न्यादेर्वह्नित्व-विशिष्ट-सामान्यस्य महानसीय-वह्न्याद्यभाववति सम्बद्धत्वान्नाव्याप्तिः।

ननु गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, विशिष्टस्यानतिरेकेण विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति विशिष्ट-सत्ताया अपि सम्बद्धत्वात्। न च तदवच्छिन्नाभाववदधिकरणतानवच्छेदकत्वं तदर्थः, प्रमेय-वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः। तादृश-महानसीय-वह्नित्वावच्छिन्नाभाववति प्रमेय-वह्नित्व-विशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि प्रमेय-वह्नित्वस्य गुरुतया आधेयतानवच्छेदकत्वात्। प्रमेय-वह्निमान् पर्व्वत इति प्रतीति-बलात् गुरुणोऽप्याधेयतावच्छेदकत्व-स्वीकारेऽपि सत्तावान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति जात्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धतया सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्, इत्यरुचेराह "स्वविशिष्टे"ति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतम्। तद्विशिष्टत्वञ्च पूर्व्वनिरुक्त-सम्बन्धेन बोध्यम्। तेन न पूर्व्वोक्त-दोषः। तत्पदं तादृश-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकपरम्। तथाच हेतु-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत् पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः। विशिष्ट-सत्तात्वाश्रय-सत्तासम्बन्धि-गुणादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्विशिष्ट-सत्तात्वस्यानवच्छेदकत्वापत्तिरतः स्वविशिष्टेति। प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव सम्बन्धान्तरेण स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्या व्याप्ति-लक्षणासम्भव

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्यतः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन सम्बन्धित्वं वाच्यम्। संयोगेन साध्यतायां तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि–निष्ठाभाव–प्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकाप्रसिद्ध्या-ऽव्याप्तिरतः प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वमभावे देयम्।

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नास-मानाधिकरणत्वं तदर्थः। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नि-समाना-धिकरण-घटाद्यभावस्यापि कालिकादि-सम्बन्धेन प्रतियोगि-समा-नाधिकरणत्वात्तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वादेर्वह्नि-त्वादि-विशिष्ट सम्बन्धि-निष्ठो यः सम्बन्ध सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽभाव*-स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः। न च शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ शब्द-समानाधिकरणस्य घटत्वाद्यभावस्य केनापि सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वा-भावात् घटत्वादौ शब्दत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वात् शब्दत्वादेर्नावच्छेदकत्वमिति नासम्भव इति वाच्यम्। घटत्वादेरपि स्वाश्रय-संयोगादिना गगनादि-सम्बद्धत्वात्। एवं समवायेन गगनाद्यभावस्यापि शब्द-समाना-धिकरणस्य तादात्म्येन स्व-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगि-व्यधिकरण-तादृशाभावान्तर-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् गगन-त्वादेस्तमादायापि शब्दत्वस्यावच्छेदकत्वं बोध्यम्। तादा-त्म्यादि-सम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणाय प्रतियोग्य-सम्बन्धि-

---

* अतीत-तत्तद्व्यक्त्यभाव इति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वस्यैव तदर्थत्वादिति (१)। न चैवं सर्व्वस्यैव धर्म्मस्य यत्किञ्चित्-सम्बन्धेन (२) सत्त्वात् प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः, विशिष्ट-प्रतीति-विषयस्यैव सम्बन्धत्वात्, सर्व्वत्र च सर्व्वस्यैव विशिष्ट-प्रतीतौ मानाभावात्। एतावताप्यसम्भवस्यानपायाच्चेति।

सत्तात्वविशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यः प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्तात्वमपीति सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति। प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वं हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकता घटक-सम्बन्धेन बोध्यम्। तेन विषयिता-सम्बन्धेन घटत्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटत्वादि-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठस्य प्रतियोगिताया विषयिता-सम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादेर्न तादृशावच्छेदकत्वा-प्रसिद्धिः। विषयितया धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादेर्वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितायाः समवायेनानवच्छेदकत्वात् वह्नित्वादेर्न तादृशावच्छेदकत्वापत्तिर्वा। नन्वेवं हेतु-समानाधिकरणाभावे प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्व-विवक्षणं व्यर्थं, जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद् द्रव्यत्वत्वं तदवच्छिन्नाभाववति विशिष्टसत्तात्व-विशिष्टस्यासम्बन्धत्वात्, द्रव्यत्वत्वस्य विशिष्ट-सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-

---

(१) तदर्थतया वाच्यत्वादितीति घ।

(२) सर्व्वत्रेति अधिकं घ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च लक्षण-द्वयेऽपि तादृश-द्रव्यत्वाभावमादाय (१) विशिष्ट-सत्तात्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातिरित्यत्रातिव्याप्ति-विरहादिति। अत्र ब्रूमः; प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानुपादाने हि यत् प्रतियोगिता-विशिष्टस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकमित्यर्थः, तथाचाव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीय-वह्नि-निष्ठा या वह्नित्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तद्विशिष्ट-महानसीय-वह्नेरनधिकरणं धूमाधिकरणं पर्व्वतादि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-वह्नित्वस्य वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वह्नित्वादेरपि पारिभाषिकावच्छेदकत्वात्। प्रतियोगि-भेदेऽप्येकाभाव-प्रतियोगिताया अभेदे तु गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातिरित्यत्रातिव्याप्तिः, विशिष्ट-सत्ताभावस्य द्रव्यत्वाभाव-समनियततया एकत्वेन द्रव्यत्व-निष्ठ-प्रतियोगिताया अपि सत्ता-निष्ठतया गुणादेः प्रतियोगिता-विशिष्ट-सत्ताधिकरणत्वेन द्रव्यत्वाभावस्यापि प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावात्। न चैवं समवायेन गगनाभावस्य संयोगेन सत्ताभावाभिन्नतया समवायेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याभावस्य जातिमत्यसम्भवात् कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि लक्षणस्यासम्भवात्। संयोगेन घटाभावस्यापि घटवद्वृत्तित्व-विशिष्ट-प्रमेयत्वाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगिता-विशिष्ट-प्रमेयत्वस्य

(१) आदायैव इति ग।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

	Rs.	As.
Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	1	14
Mīmāṃsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each	6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	5	6
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1--5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākṛta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
" Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
*Taitterīya Saṃhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc, 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	3	12
Tibetan Series.		
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod* dpag *h*khri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II. Fasc. 1--7 @ 1/- each	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0
Arabic and Persian Series.		
'Alamgirnāmah, with Index, (Text Fasc. 1--13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

... ... 33
Āin-l-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each 36
Ditto (English) Vol. I, [illegible] Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, ... 20 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each 0 10
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/ 11 14
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each ... Rs. 5- 10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each 2 0
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each ...
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the
Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each 3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each 31 8
Farnang-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each 21 0
Fihrist-i-Ṭūsi. or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ... 4 0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, Fasc. 1--9 @ /10/ each 5 10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each 2 8
History of Gujarat 1 0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ... 0 12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each 7 8
Iqālnamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each 1 14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each 51 0
Ma'ṣāir-i- Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each 3 12
Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ;
Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ;
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each 35 0
Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila 1 0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1--15 @ /10/ each 9 6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc.
1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each 16 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1- 19 @ /10/ each 11 14
Ditto Part 3, Fasc. 1 ... ... 1 0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/ 0 10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each 1 8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original
Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott 5 0
Riyāzu-s-Salāṭīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/ 5 0
Tadhkira-i-khushnavīsān 1 0
Tabaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each 14 0
Ditto Index 1 0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each 4 6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each ... 3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each 3 0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng) Fasc. 1 @ 1/ 1 0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc 1--8 @ /10/ each 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each 20
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. Journal of the Assiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P. 26-8-11.